

בין בורגיזים לנאצריזם: יחסי ישראל-טוניסיה והסכסוך הערבי-ישראלי בשנות החמישים והשישים

מיכאל מ' לסקר

ישראל ומדינות המגרב – אלג'יריה, מרוקו, טוניסיה, לוב – מעולם לא היו שרויות במצב של מלחמה, לפחות לא מבחינה טכנית, אבל גם לא נהנו משלום של ממש. ארצות אלו, שבשנות החמישים טרם קיבלו את עצמאותן מהשלטון הצרפתי, ומאז העידן הפוסט־קולוניאלי ראו בישראל גורם נאו־קולוניאלי האחראי ליצירת בעיית הפליטים הפלסטינים ב־1948, הזדהו עם המאבק הפלסטיני המאורגן של שנות השישים. ביוני 1948 עשו מתנדבים מגרבים רבים את דרכם למזרח התיכון להילחם בישראל, והשלטונות הצרפתיים הקולוניאליים העלימו עין מתופעה זו. מרבית המתנדבים היו טוניסאים ומנו 2,238 איש. שלושת המניעים להתנדבותם היו: ההיבט הדתי, סיוע לאומה הערבית, ושאפה לתרום למאבק האנטי־קולוניאלי.¹ לדוגמה: באמצע שנות השישים אפשרה אלג'יריה לגורמים פלסטיניים לערוך אימונים צבאיים בשטחיה ובחסותה. למעט הסתייגויותיה של טוניסיה מאז 1956 מיוזמות פאן־ערביות מצריות וסוריות, מאז 1958 תמכו אלג'יריה ומרוקו בקווי המדיניות הפוליטיים והכלכליים של הליגה הערבית שנועדו לבודד את ישראל. שתי מדינות אלו גם אירחו מאז 1964 פעמים רבות את ועידות הפסגה הערביות וניסו לתווך בסכסוכים בין־ערביים.² עם זאת, במרוצת הזמן נרקמו מגעים סמויים בין ישראל לטוניסיה ולמרוקו, שתרמו להבנה ולשיתוף־פעולה מסוים ביניהן.

המחקר כאן מדגיש את קשריה של ישראל עם טוניסיה משנות החמישים ועד שלהי שנות השישים. המחקר מושתת על חומר ארכיוני, על עיתונות תקופתית, ועל ראיונות שלי עם

1. ראו: חיים סעדון, 'הציונות בתוניסיה, 1918-1948', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1992, עמ' 211-212. ראו גם ממצאיו של ההיסטוריון הטוניסאי סראייב, Noureddine Sraieb, 'Les réactions tunisiennes à la guerre de Palestine', *Les relations entre le Maghreb et le Machrek*, 6 (1984), p. 71
2. ראו: Michael M. Laskier, 'Israel and the Maghreb at the Height of the Arab-Israeli Conflict: 1950s-1970s', *Middle East Review of International Affairs*, vol. 4, no. 2 (June 2000), p. 102

אישים שונים המפרטים את ההתפתחויות הללו, וכמו כן מסביר את המניעים ואת המגבלות של גורמים ערביים וישראלים שונים.³

מגעים ראשונים – שנות החמישים המוקדמות עד אמצע שנות השישים

במהלך סיוור שערך במזרח התיכון הכריז נשיא טוניסיה חביב בורגיבה בפומבי, במחנה פליטים פלסטיני ביריחו, ב־6 במרס 1965, על הצורך בפיוס בין העולם הערבי, לרבות הפלסטינים, ובין ישראל. עמדתו, כלפי חוץ לפחות, היתה כלהלן: אם תסכים ישראל לבצע את החלטות האו"ם 181 ו־194, כלומר, חלוקת ארץ־ישראל וויתור על שליש משטחה, ואת שיבת הפליטים לבתיהם, ותסכים שאת הצד הערבי בשיחות ייצגו בעיקר אישים פלסטינים, יכירו בה מדינות ערב, ואז יציגו דרישות לוותרים נוספים.⁴ בין השאר הציע בורגיבה שהפליטים הפלסטינים יחזרו גם לעכו, ליפו ולנצרת. לעומת זאת, אם תסרב ישראל לתנאים האלה, היא תאבד תמיכה בין־לאומית ובו בזמן יפיקו מכך הערבים תועלת פוליטית ותהיה להם סיבה טובה לשקול את האופציה המלחמתית.

במהלך אותה שנה וב־1966 לא נוסחה גישה בורגיבה לבעיית ארץ־ישראל במסמך מסכם ומחייב, אלא הופיעה בסדרת נאומים וראיונות עם עיתונאים ורשויות שידור. מקווי היסוד של דבריו עולות לפחות שש סוגיות מרכזיות: שלילת הדרך שהלכו בה המנהיגים הערבים עד אמצע שנות השישים, שהובילה לכישלון במישור הצבאי, ומניעת עימותים צבאיים בעתיד, שאף הם יסתיימו בכישלון צורב; המלחמה פסולה מעיקרה, וממילא לא תאפשר ארצות־הברית למדינות ערב להביס את ישראל או להשמידה; התבונה מחייבת לגבור על הרגש והשנאה, משום שאלה רק מעניקים לישראל עוצמה רבה יותר – הם מציגים את הערבים כאגרסיביים ואת ישראל כדוד מול גוליית, כ'אנדרדוג'; הערבים יפיקו תועלת רבה יותר אם ישקיעו מאמצים בהסדר דיפלומטי ומדיני; דו־קיום ופשרה עם ישראל, אפילו הכרה רשמית בקיומה, יחוללו שגשוג אזורי ויציבות פוליטית; המשא־ומתן עם ישראל צריך להתנהל באופן ישיר, ואת הצד הערבי בשיחות יובילו נציגים פלסטינים. בורגיבה לא התנדב לתווך במשא ומתן עצמו, אם וכאשר זה יתאפשר, ולא חשב לרגע כי פתרון מהיר מופיע באופק.⁵

3. פרי מחקר המתבסס על הספר: Michael M. Laskier, *Israel and the Maghreb, 1948-1978: Common Interests and Encounters at the Height of the Arab-Israeli Conflict*, Gainesville, University Press of Florida (forthcoming)

4. ראו: Avraham Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict: Middle East Politics and the Quest for Regional Order*, Albany, NY 1998, p. 80; Laskier (above note 2), p. 98

5. יעקב שמעוני, מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית, תל־אביב 1994, עמ' 294; מחלקת החקר במשרד החוץ, הפסגה הערבית לעומת בורגיבה (אפריל 1965), סקירה שבועית, משרד החוץ, מס' 201/65, ירושלים, 2 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

בורגיבה אמנם לא חידש הרבה בשעה שהציע פתרון לסכסוך ברוח תוכנית החלוקה משנת 1947. תביעות מעין אלו השמיעו גם מנהיגים ערבים אחרים שעה שדיברו בעצרת הכללית של האו"ם או לפני קהל מערבי. החידוש של בורגיבה היה, בראש ובראשונה, שדבריו נאמרו לציבור ערבי בגלוי ולתצרוכת פנימית, ואילו חלק מעמיתיו נהגו להשמיע אותם רק מחוץ לארצותיהם – ובבית הוסיפו לדגול בחיסולה המוחלט של ישראל. להבדיל מבורגיבה, שתבע מהעולם הערבי לנטוש את האופציה הצבאית-מלחמתית לטובת המשא-ומתן המדיני הפתוח, מדינות ערב במזרח התיכון, לרבות ירדן עד 1967, לא שללו אופציה זו. בריאיון לעיתון הבלגי *Le Peuple* טען בורגיבה:

השלום באזור הזה לא יבוא במהרה. אבל התוכנית שלי תוביל לכך שהאחרים ייתנו דעתם לנושא. אני רגיל במידה מסוימת לזרמי-נגד. אולם לאחר זמן-מה נוטים בדרך-כלל לקבל את הרעיונות שלי. מכל מקום, הזמן פועל לטובת הרעיונות שלי. יש צורך בפתרונות שיהיו מקובלים על שני הצדדים הנוגעים בדבר: על הפלסטינים, שהיו האובייקט באיבוד צדק ואיבדו את אדמותיהם, ועל היהודים, כלומר הישראלים, אשר גם הם היו קורבנות של אי-צדק.⁶

בעקבות הצהרות אלו ניסתה ישראל לפתוח ערוצי הידברות עם בורגיבה ועם בעלי-בריתו. עם זאת, יש לציין שמגעים בין טוניסיה לישראל החלו כבר בראשית שנות החמישים, אך כידוע לא היו מגעים אלו בבחינת תקדימים בקשרים שנרקמו בין ישראל למנהיגים ערבים. עוד לפני הקמת המדינה יזמו אנשי מודיעין, דיפלומטים ומומחים לענייני האזור מגעים חשובים ביותר בערוצים חשאיים או חשאיים-למחצה עם המדינות הערביות הקרובות לזירת הסכסוך הערבי-ישראלי. לבד ממגעים בעקבות הסכמי שביתת-הנשק ב-1949, התפתחו קשרים הדוקים בין המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ובין המלך עבדאללה בעבר הירדן, אשר התבססו על אינטרס משותף למניעת הקמתה של מדינה ערבית נוספת בין המדבר לים התיכון. מגעים סבוכים טופחו עם מנהיגים פלסטינים ומצרים בשנות השלושים והארבעים למימוש אופציות לדו-קיום יהודי-ערבי.⁷ ערוצי הידברות חשאיים הופעלו משנות השלושים ואילך עם מנהיגים לאומיים סורים, ביניהם ג'מיל מרדס, שוכרי אל-קוּוּתְלִי, פארס אל-חורי, חוסני זעים ואדיב שישכלי. אלו נועדו לעסוק במגוון נושאים שנעו בין שיתוף-פעולה אזורי כלכלי להסכמים מדיניים, אשר לבסוף לא הניבו תוצאות קונקרטיות.⁸

6. *Le Peuple*, 14 July 1966

7. על המגעים עם ירדן, הפלסטינים, סוריה, לבנון ומצרים, ראו: אברהם סלע, 'שאלת ארץ-ישראל במערכת הבין-ערבית: מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ-ישראל; 1945-1948', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1982; משה מעוז, ישראל-סוריה – סוף הסכסוך?; תל-אביב 1996; ראובן ארליך, בסבך הלבנון, 1918-1958, תל-אביב 2000; יוסף נבו, עבדאללה וערביי ארץ-ישראל, תל-אביב 1975; Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan*, New York 1988

8. מעוז, ישראל-סוריה – סוף הסכסוך?; איתמר רבינוביץ, השלום שחמק, ירושלים 1991; Avi Shlaim,

גם ערוצי קשר ממושכים עם נציגי העדה המרונית בלבנון נסכו סביב שיתוף-פעולה ארץ-ישראלי-נוצרי. מנהיגים כמו אמיל ופייר אדה ונציגי הפלנגות הנוצריות, ביניהם אליאס רבאבי, חיפשו בעלי-ברית בנסיגה לחזק את המעמד הפוליטי שלהם ושל העדה המרונית. התנועה הציונית שאפה לקשר בטחוני וכלכלי עם הלבנונים כאמצעי להיחלץ מהבידוד שהישוב היה נתון בו בתקופת המנדט הבריטי, וכנדבך להתגבשות רחבה יותר של 'ברית מייעוטים', שבמסגרתה יושג שיתוף-פעולה בין היישוב למיעוטים הלא-מוסלמים במזרח התיכון.⁹

מאז שנות השישים טופחו מגעים עם חוסין מלך ירדן לצורך הבנות, הסדרים והסכמים, בעל-פה ובכתב, במגוון נושאים, כגון מלחמה בטרור, חקלאות, מים, תוכניות פיתוח ותיירות. ההבנות נשענו על אינטרסים הדדיים של שתי מדינות שנמצאו בסכך העוינות שרקמו המדינות השכנות.¹⁰ בשנים 1967-1968 נוצר קשר בין ישראל להנהגה הפלסטינית הוותיקה ששלטה בגדה המערבית, לבדיקת אפשרות לשיתוף-פעולה ישראלי-פלסטיני. בעקבות ההפיכה הצבאית במצרים ב-1952 נפתחו קשרי הידברות בין דיפלומטים ישראלים לנציגיו של גמאל עבד אל-נאצר בנוגע לויתורים טריטוריאליים של ישראל בנגב (המגעים בין שמואל דיבון לעבד אל-רחמן צאדק). ב-1966 טיפח 'המוסד' קשרים עם המשטר המצרי באירופה באמצעות נציגו של נאצר, גנרל עזאם אל-דין מחמוד חליל. הועלתה האפשרות שראש המוסד, מאיר עמית, יגיע לקהיר להמשך השיחות בדרג בכיר יותר, עם סגן נשיא מצרים, המרשל עבד אל-חכים עאמר, ואולי עם נאצר עצמו.¹¹

אולם למעט התקדמות והישגים מדיניים מסוימים עם ירדן ולבנון, וגיבוש אינטרסים בטחוניים ומודיעיניים מסוימים עם מרוקו מאז 1960, רוב ערוצי ההידברות והמגעים העקיפים לפני 1970 הובילו למבוי סתום. גם אותם מנהיגים ערבים שבחרו לקיים מגעים עם ישראל נמנעו מלהצהיר בפומבי על הצורך בהכרה מדינית בה ובשימת קץ למצב המלחמה. גם חסן השני, בתקופה שקדמה להמלכתו ב-1961, דיבר על קיומה של ישראל כעובדה מוגמרת שאין עליה עוררין, והתכוון להכרה בה בגבולות שביתת-הנשק, ולא ברוח תוכנית החלוקה. כך אמר בישיבה סגורה במסגרת הליגה הערבית ב-1959, וכך אמר ב-11 באוגוסט 1960 במפגש חשאי ברבאט עם אלכס איסטרמן, מנכ"ל הלשכה הפוליטית של הקונגרס היהודי

'Husni Zaim and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria', *Journal of Palestine Studies*, 15 (1986), pp. 68-90; Yoav Gelber, 'Druze and Jews in the War of 1948', *Middle Eastern Studies*, vol. 31, no. 2 (April 1995), pp. 248-270

9. ארליך, בסכך הלבנון, עמ' 18-19.

10. יוסי מלמן, שותפות עוינת: הקשרים בין ישראל לירדן, תל-אביב 1987, עמ' 12.

11. בנושאים אלו ראו: משה מעוז, 'מנהיגות פלסטינית בגדה המערבית - 1948-1978', בתוך: משה מעוז וב"א קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה?, תל-אביב 1996, עמ' 221-242; מאיר עמית, ראש בראש: מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות, תל-אביב 1999, עמ' 204-228; Michael M. Laskier, *The Jews of Egypt, 1920-1970: In the Midst of Zionism, Anti-Semitism and the Middle East Conflict*, New York 1992

העולמי. במפגש זה הודה שאין למרוקו ויכוח עם ישראל, והמגרב מרוחק מהסכסוך הערבי-ישראלי מרחק רב.¹² עם זאת, חסן לא היה מוכן להצהיר בפומבי שהוא תומך בהכרה בישראל ובפתרון העימות במושגים מדיניים.

המגעים הראשוניים של ההנהגה הלאומית הטוניסאית עם ישראל בראשית ובאמצע שנות החמישים מקורם דווקא ביוזמתם של הטוניסאים, של מדינאים במערב, של עיתונאים ואנשי שמאל ישראלים, ושל נציגי ארגונים יהודיים בין-לאומיים (בעיקר של הקונגרס היהודי העולמי). אם התפתחו מגעים עם דיפלומטים ישראלים, לא ישראל הרשמית היא שעודדה אותם. ישראל אמנם קיוותה שטוניסיה לא תצטרף בבוא העת לליגה הערבית, וגם אם תעשה זאת, היא תימנע מלתמוך בסנקציות נגדה ואף תאפשר לשליחיה הישראלים של הסוכנות היהודית לנתב את עליית היהודים ממנה לישראל ללא מגבלות מיוחדות. נושא העלייה, כמו בטחונם הפיזי והכלכלי של יהודי המגרב, היה חשוב לישראל. כל עוד נמשך השלטון הצרפתי הקולוניאלי בטוניסיה, במרוקו ובאלג'יריה, הוא התיר לישראל לארגן עלייה רבתי. ישראל נהגה באותה מידה כלפי לוב בשנים 1950-1951, כשעמדו הבריטים לסיים את הממשל הצבאי ועליית יהודי לוב היתה בשיאה. בדצמבר 1951 הצביעה המשלחת הישראלית באו"ם בעד עצמאות לוב ובכך סייעה להכריע את הכף לטובת העניין. המאמץ הדיפלומטי הזה לא הניב פרי – לוב הצטרפה למאבק הבין-ערבי מול ישראל, ועליית היהודים נבלמה כליל.

לעומת זאת, בניגוד למדיניות הישראלית כלפי לוב, המגעים הלא-רצופים בין המנהיגים הלאומיים הטוניסאים הגולים ובין ישראל לא התבטאו בתמיכה ישראלית פומבית במאבקם במוסדות האו"ם, למתן אוטונומיה או לעצמאות משלטון צרפת, משום הלקחים שנלמדו ממדיניותה של לוב כלפי ישראל. יתרה מזו, ישראל העדיפה שלא לעורר את זעמה של צרפת, שבאותה תקופה היתה בהדרגה לבעלת-בריתה החשובה ביותר. צרפת עדיין התנגדה נמרצות למתן עצמאות למדינות המגרב, מאחר שסברה שמדינות עצמאיות ישמשו חיץ בינה לבין מושבותיה באפריקה המרכזית והמערבית, ויגיע קצה כמעצמה עולמית. הקו המדיני שהנחה את אותם הגורמים הדיפלומטיים-ישראליים לקיים את המגעים המצומצמים עם טוניסיה, מרוקו ואלג'יריה, לפני שקיבלו את עצמאותן ב-1956, היה שמפגשים רשמיים או רשמיים-למחצה עם הטוניסאים יכולים להתקיים רק בתיאום עם צרפת ובהסכמתה. כאמור, הטוניסאים הקדימו את הישראלים ביצירת המגעים, כאשר נציגיה הלאומיים של טוניסיה פנו למשלחת הישראלית באו"ם. המתווכים בצעדים הראשוניים להיברות ישראלית-טוניסאית היו הסנטור הרברט ה' ליהמן (Lehman) וחבר הקונגרס עמנואל סלר (Celler), שניהם ממדינת ניו-יורק.¹³

12. אלכס איסטרמן לגילדה מאיר, לונדון, 6 בספטמבר 1960, אצ"מ Z6/1757.

13. ראו: Michael M. Laskier, *North African Jewry in the Twentieth Century*, New York 1994, p. 283; idem, 'From Hafsia to Bizerte: Tunisia's Nationalist Struggle and Tunisian Jewry, 1952-61', *Mediterranean Historical Review*, vol. 2, no. 2 (December 1987), p. 201

הטוניסאים שהישראלים נפגשו עמם השתייכו למפלגת נאו־דסטור (Neo-Destour), תנועת השחרור הלאומית הדומיננטית. החשוב שבהם היה אלבאהי א־לאדע'ם (Ladgham), חבר בלשכה הפוליטית של המפלגה ומקורב למנהיג הלאומי חביב בורגיבה. בשלהי שנות החמישים של המאה ה־20 שימש א־לאדע'ם סגן ראש הממשלה בקבינט הראשון של בורגיבה, ובשלהי שנות השישים מינה אותו בורגיבה לתפקיד ראש הממשלה. ב־25 ביוני 1952, בשעה שניסו מדינות גוש אסיה וגוש אמריקה הלטינית להעלות את נושא הריבונות הטוניסאית לפני עצרת האו"ם, נפגש א־לאדע'ם עם גדעון רפאל, ראש המשלחת הישראלית לאו"ם, לגייס את תמיכתה של ישראל בהחלטה זו. א־לאדע'ם לא העלה את הסוגיה בגלוי אלא ברמז. בדבריו הדגיש את היחסים הטובים השוררים בין יהודים למוסלמים בארצו והביא שורת דוגמאות המעידות על הקשר ההדוק ביניהם ועל הזדהותם של יהודי טוניסיה עם שאיפותיהם הלאומיות של המוסלמים. רפאל ניצל את ההזדהות והעלה את נושא יהודי טוניסיה משום המהומות האנטי־יהודיות שפקדו את המדינה באותה תקופה. א־לאדע'ם הבטיח לרפאל שמפלגת הנאו־דסטור לא יזמה את התקריות, וטען כי היא נוטה חסד ליהודי טוניסיה ולמדינת ישראל כאחד. הוא הסביר את יחסה של תנועתו למדינות הערביות במזרח התיכון וציין כי אחרי 1945 היו נציגי העם הטוניסאי מנותקים לחלוטין מהעולם החיצוני. הקשר היחיד שלהם היה עם מדינות ערב וגם את הסיוע היחיד קיבלו ממדינות אלו. ובכל זאת הוא וחבריו רואים בליגה הערבית גורם ראקציוני פלגני ונטול כוח. תנועתו דוגלת בשיתוף־פעולה עם המערב וחרתה על דגלה שלום עם ישראל – שתי אופציות המונעות את הזדהותה עם הליגה הערבית. לשאלת רפאל אם יחסה של טוניסיה העצמאית לעליית יהודי טוניסיה לישראל יהיה שונה מזה של לוב, השיב א־לאדע'ם כי מנוי וגמור עם הנאו־דסטור לקיים יחסים ידידותיים עם היהודים הטוניסאים. ידוע לתנועתו, אמר, כי למרות הזדהות יהודי טוניסיה עם שאיפות העם הטוניסאי, נותרה בלב רבים מהם התקווה להצטרף לאחיהם בישראל – דבר שניתן להבינו בגלל הרדיפות שהיו מנת חלקן של עם ישראל מאות שנים. טוניסיה העצמאית, בניגוד ללוב, לא תמנע עלייה ותתנגד לחרם הערבי על מדינת ישראל, תקיים יחסי ידידות עמה, ותפעל בעולם הערבי למען שלום באזור. הוא אמר שארצו השיבה ריקם את פניות הליגה הערבית לשיגור מתנדבים טוניסאים למלחמה ב־1948 (כידוע, העובדות היו שונות לגמרי).¹⁴

ב־9 בפברואר 1953 נפגש רפאל עם סלאח בן־יוסף, מגדולי המנהיגים בתולדות טוניסיה, ולימים יריבו המרכזי של בורגיבה. בן־יוסף, שיוזם את המפגש עם רפאל, מתח ביקורת על ישראל שאיננה תומכת בהחלטת נציגי מדינות אסיה ואמריקה הלטינית, וזאת בשעה שמפלגת הנאו־דסטור היא תנועת השחרור היחידה בעולם הערבי המפגינה יחס הוגן כלפי ישראל. רפאל לא התרגש מן הטיעונים של בן־יוסף וציין, כפי שעשה בפגישתו עם א־לאדע'ם, כי לאחר שתמכה ישראל בהחלטת האו"ם למתן עצמאות ללוב ב־1951, הפגינה מדינה זו

14. 283-284; Laskier, *North African Jewry in the Twentieth Century*, pp. 283-284; גדעון רפאל למשה שרת, ניו־יורק, 27 ביוני 1952, א"מ, משרד החוץ, 2424/13.

כפיות תודה ומנעה עלייה יהודית. איך תוכל ישראל להבטיח שטוניסיה לא תלך בעקבותיה של לוב? בן-יוסף ענה שהוא מיטיב להבין עכשיו את עמדתה של ישראל אבל הצדיק את הצורך בהתקרבות התנועה הלאומית הטוניסאית לקו של מדינות ערב במזרח התיכון. הוא ציין במרומז שזמן הראוי שהעולם הערבי יכונן שלום עם ישראל, אך עם זאת הבהיר שמדינות ערב הן היחידות המסייעות למאבק הלאומי הטוניסאי. לפיכך יהיה זה בלתי-נמנע שטוניסיה עצמאית תצדד בהן בעתיד.¹⁵

עיתונאים ישראלים גם נפגשו עם האדי נוירה בטוניסיה עצמה. נוירה, ששימש מאז 1952 מזכ"ל הנאודסתור במקומו של בורגיבה הגולה, ועתיד לכהן בשנות השבעים כראש הממשלה של טוניסיה, הפגין עמדה פרו-ישראלית נדירה. במפגש ב-1953 בינו לבין עמוס אילון, שליחו המיוחד של עיתון הארץ, במשרדו שבקסבה העתיקה שבטוניס העיר, ביקש נוירה את תמיכת ישראל בוירה הבין-לאומית להשגת הזכויות הלגיטימיות של העם הטוניסאי. הוא דיבר בבטחה, שבעקבות קבלת עצמאותה תקיים טוניסיה יחסי ידידות עם ישראל, לא תצטרף לחרם הערבי האנטי-ישראלי, וייתכן שארצו אף לא תצטרף לליגה הערבית. הוא נימק את הטענה הזאת בפערים הגדולים שיש בינה לבין מדינות הליגה, והדגיש שהנאו-דסתור מעוניינת בשלום במזרח התיכון ויש למצוא מקום לחדש את היחסים הטובים בין הדודנים המסוכסכים הללו. נוירה הביע את שביעות-רצונו ממה שהגדיר כנכונותו של המשטר המצרי החדש, בראשות גנרל מוחמד נגיב, להשלים עם קיומה של ישראל. לאחר שגילה הבנה ורגישות לבעיית ניצולי השואה והצורך בקליטתם בישראל, אמר כי פרט למיעוט קיצוני לא עוררה הקמת מדינת ישראל התמרמרות בקרב הטוניסאים.¹⁶

באשר לבורגיבה: הוא העלה לראשונה את הצורך בפיוס בין ישראל לערבים ב-1954, עת היה בגלות ב"Château de la Ferte" ליד פריס. אף-על-פי שהתוודה לפני אלכס איסטרמן כי בעתיד לא יהיה מנוס מהצטרפות ארצו לליגה הערבית, אין להסיק מכך מסקנות חפויות שטוניסיה תיכנע ללחצי הליגה להחרים את ישראל, פוליטית וכלכלית. כמשקיף מן הצד הוא היה מסוגל להבין את 'הלאומיות היהודית' ואף להזדהות עמה. אך כערבי הוא ראה בישראל זן של קולוניאליזם, מקום שבו אוכלוסייה חיצונית וזרה השתלטה על אוכלוסייה מקומית וסילקה אותה מאדמתה. אולם בגלל שיקולים פרגמטיים, הוא לא היה מוכן להשתתף בשום יוזמה להשמדת ישראל. בורגיבה הבטיח שלאחר קבלת העצמאות מצרפת, טוניסיה תפעל להשגת שלום במזרח התיכון; זאת תהיה מדיניותו האישית להשפיע בתוך הליגה הערבית לאימוץ קו פייסני.¹⁷

במחצית השנייה של 1954, כאשר החליטה צרפת להעניק לטוניסאים אוטונומיה פנימית חלקית, התגבשו בישראל הערכות כי טוניסיה לא תלך בעקבות לוב בענייני המזרח התיכון.

15. המשלחת הישראלית באו"ם למשרד החוץ, ניו-יורק, 18 בפברואר 1953, א"מ, משרד החוץ, 3043/18.

16. הארץ, 10 באפריל 1953.

17. Alex L. Easterman's Conversation with Habib Bourguiba, 9 August 1954, א"מ, משרד החוץ, 2541/21.

בשגרירות ישראל בפריס סברו כי ההנהגה הלאומית במגרב מחולקת לשתי קבוצות: המרוקנים הדוגלים במעורבות מצרית בלתי־מסויגת בבעיותיהם בכל התחומים, והקבוצה הטוניסאית המרוחקת מאוד מההשפעה המצרית. הטוניסאים, כך הוערך, חוששים שהתקשרות הדוקה למצרים עשויה להקשות עליהם בעתיד להתנתק מקהיר, תקומם את הצרפתים נגדם ותשכנע אותם שלא ליישם את האוטונומיה הפנימית. זאת ועוד: פעילי הנאו־דסתור לא רצו להישען יתר על המידה על תמיכה מצרית, העלולה להפריע במשא־ומתן העתידי עם צרפת לקבלת עצמאות מלאה.¹⁸

בשלב הזה כבר החל להתברר כי גורל הקולוניאליזם הצרפתי נחרץ, והמגרב מתקרב לעצמאות. כבעבר, דיפלומטים ישראלים בודדים, ביניהם שמואל דיבון, תמכו במגעים עם הטוניסאים והמרוקנים, מאחורי גבם של הצרפתים, כדי לשפר את מצבם של 500,000 היהודים בצפון אפריקה. דיפלומטים רבים יותר, כדוגמת אמיל נג'אר, נקטו עמדה הפוכה והדגישו ששיחות מאחורי הקלעים יש בהן כדי להזיק ליהודי המגרב וליחסי ישראל-צרפת כאחד. בד בבד ינצלו הלאומנים מגעים כאלה למטרות ציבוריות, וישראל לא תזכה בתמורה כלשהי.¹⁹

משה שרת, ראש ממשלת ישראל ושר החוץ שלה, אף הוא הסתייג משיחות מאחורי הקלעים. עם זאת, שרת לא שלל כנראה את האפשרות שהטוניסאים והמרוקנים ישתפרו פעולה עם ישראל, מאחר שהם הצטיירו כמתונים מעמיתיהם במזרח התיכון. לפי קו מחשבה זה, שיתוף־פעולה עתידי עם מדינות המגרב העצמאיות עשוי למנוע התפשטות החרם הערבי על ישראל לצפון אפריקה.²⁰

בראשית שנת 1956, כשהתברר בוודאות שטוניסיה עומדת לקבל את עצמאותה, נשקלה האפשרות שהעומות האידאולוגי ההולך ומתפתח בין בורגיבה לנאצר עשוי לערער את החתירה לאחדות ערבית וניתן אולי לנצלו במגעים עם הטוניסאים. מחשבות דומות היו גם לגבי המרוקנים, שאף הם עמדו על סף קבלת עצמאותם. באותה תקופה גם החלה צרפת להסיר את התנגדותה למגעים מסוגים שונים עם נציגי מרוקו וטוניסיה הלאומיים. לעומת זאת, הקיי־ד'אורסיי (משרד החוץ הצרפתי) התנגד בתוקף לערוצי הידברות גלויים או חשאיים בין ישראל למורדים האלג'ירים כל עוד צרפת שולטת באלג'יריה. ממשלת צרפת ראתה בבעיית אלג'יריה עניין צרפתי פנימי שאין לאו"ם או למדינה כלשהי הזכות להתערב בו. לכן נמנעה ממשלת ישראל מלהזדהות עם המאבק האלג'ירי לעצמאות והעדיפה שלא לעורר את רוגזם של בעלי־בריתה הצרפתים. רק לקראת 1962, כשעמדה אלג'יריה על סף עצמאותה, היו לממשלת ישראל מגעים עם לאומנים אלג'ירים, בתיווכם של אנשי שמאל צרפתים, עיתונאים המקורבים ל־FLN, הקונגרס היהודי העולמי, ודיפלומטים ישראלים במערב – והביעה נכונות לפתח יחסים גלויים ולשוחח בערוצים חשאיים.

18. דן אבני ליעקב צור, פריס, 27 באוגוסט 1954, א"מ, משרד החוץ, 163/13.

19. שם.

20. א' ברקאי לצירות ישראל בברן, ירושלים, 14 בפברואר 1956, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 2542/7.

בפברואר 1956, שבועות מספר לפני שקיבלו טוניסיה ומרוקו את עצמאותן, החל יעקב צור, שגריר ישראל בצרפת, ליזום פגישות עם אנשי הנאו־דסתור, בעיקר עם בורגיבה ומוחמד מסמודי. הדבר נעשה לאחר בירור מוקדם עם הצרפתים, שלא התנגדו למהלך הזה. גם הטוניסאים נענו ברצון לפגישות היכרות. באחד המפגשים, שנערך בתחילת פברואר 1956, השתתפו בורגיבה וחסן בלחוג'ה, נציגה הלא־רשמי של ממשלת טוניסיה בפריס. צור פתח ואמר שהוא שמח להזדמנות לשוחח עם אדם שישראל עקבה באהדה אחר מאבקו ורואה בו נציג של דרך מחשבה חדשה בעולם הערבי. בורגיבה העיר שאסון הוא שמנהיגים ערבים, ובייחוד גמאל עבד אל־נאצר, שלהערכתו סובל מ'שגעון גדלות', תומכים באויבו הגולה בקהיר, סלאח בן־יוסף. האחרון קרא תיגר על מנהיגות בורגיבה בתנועת הנאו־דסתור ושאל להדיחו מן התפקיד שנועד לו – ראש ממשלתה או נשיאה העתידי של טוניסיה העצמאית. בן־יוסף חלק על דרכו הפשרנית של בורגיבה ביחסיו עם צרפת וסבר שיש לנקוט מדיניות נוקשה נגדה. לאחר שהפסיד במאבקו מול בורגיבה, ברח לקהיר וזכה למקלט אצל נאצר ולתמיכתו הפוליטית. בורגיבה אף דיבר בשבחה של ישראל ואמר לצור כי אין ספק שמלחמת תש"ח ובעיית הפליטים מעיקות על הערבים, אך עליהם להכיר במציאות הנכונה (כלומר, שבדרכי מלחמה הם לא ישיגו מאומה). לאן יביאו אותם צחצוח החרבות והקריאה למלחמה? בורגיבה העיד על עצמו, שאילו שעה לעצות קיצוניות כאלה וסירב להתפשר עם צרפת, מי יודע מה היה גורלו וגורל טוניסיה. אפשר, כגורל מדגסקר, שלוחמי החירות שלה הושמדו או נזרקו לבתי־כלא. איש לא בא לעזרתו ולעזרת מפלגת הנאו־דסתור, אף לא האו"ם, עד שקם האיש הגדול הזה, פייר מנדס־פראנס, שטוניסיה כולה תזכור אותו לעולם בהערצה, והרהיב עוז לנתן את הקיר שהצץ בין צרפתים לטוניסאים. אכן, אין לשלול את התפקיד המרכזי שמילאו ה'פלאגה' (לוחמי הגרילה שתמכו במאבקה של הנאו־דסתור), שהחריפו את הבעיה והכריחו את הצרפתים לחתור לקראת אוטונומיה ועצמאות. אך במאבק פיזי בלבד לא היתה הבעיה נפתרת.²¹

צור ניסה לשכנע את בורגיבה ואת בלחוג'ה שישראל היתה הראשונה לפרוק עול זרים, שכן מאבקה הופנה נגד השלטון הקולוניאלי הבריטי. המאבק לא הופנה נגד הערבים. אלו נכנסו אליו מתוך עיוורון בשלב מאוחר יותר. ישראל השיבה מלחמה שעה וניצחה. כאשר טען בורגיבה שהערבים חוששים מהתפשטות ישראל עד לגדות הנילוס, השיב צור כי זה דמיוני ומושפע מן התעמולה המצרית. הוא הוסיף שעם כל האהדה לטוניסיה, על ישראל לוודא שלאחר קבלת העצמאות המלאה לא תצטרף עוד מדינה ערבית למחנה אויביה. באכזבות מעין אלו התנסתה ישראל בעבר: 'מתוך הכרה בזכות היסודית של העמים לעצמאות הצבענו באו"ם לטובת לוב, וקולנו הוא שהכריע. שכרנו היה שלוב הצטרפה למתנגדינו הגלויים'. לאחר מכן עברה השיחה לענייני מצרים ומאבקו של נאצר בממשלת עיראק בראשות יריבו נורי אל־סעיד. בורגיבה העריך שעמדתו של נאצר בקרב העם המצרי נחלשה (זה היה לפני שהלאים נאצר את תעלת סואץ), ושגעון הגדלות עשוי להביאו לאבדון. 'אני מכיר את

21. יעקב צור למשרד החוץ, פריס, 6 בפברואר 1956, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 2541/26.

בין בורגיזים לנאצריזם

מצרים היטב', טען בורגיבה, 'מעולם לא ראיתי דלות כזאת. יחד עם זה שולחים המצרים הון תועפות לצאלח בן-יוסף וחבריו'. לאחר שהביע צור חשש מעסקת הנשק שרקמה מצרים עם הגוש הסובייטי בספטמבר 1955, השמיע גם בורגיבה את דאגותיו שמא ישלח נאצר את הנשק הזה למגרב ויגדיל את האנדרלמוסיה השוררת שם.²²

מנקודה זו נסבה השיחה על האפשרויות לשיתוף-פעולה אזורי וכלכלי. בורגיבה הדגיש שישראל חוללה פלאים בתשתיות ובכלכלה משום שהשקיעה הון רב, שגויס 'מכספי יהודי אמריקה'. צור הסביר כי הכסף ניתן לקליטת 800,000 העולים החדשים שבאו בחוסר כול. בורגיבה הגיב בדברים חריפים נגד מדינות ערב על שלא הצליחו ולא השתדלו לפתור את בעיית הפליטים הפלסטינים שבארצותיהם; דאגתם לפליטים אלו אינה אלא תמרון פוליטי. אילו רצו היו מוצאים בוודאי פתרון מתקבל על הדעת שהיה שם קץ לסבלם.

על הסתדרות העובדים בישראל שמע בורגיבה מפי העסקן הטוניסאי אחמד בודאלי (Bodali) שביקר בישראל ב-1955 וסיפר לו על שיתוף-הפעולה בין ישראל לבורמה והדגיש שישראל תקדם בכמה כל מגע בשטחים אלו עם טוניסיה. בורגיבה אמר שהוא מקווה שיווצרו יחסי ידידות בין טוניסיה לישראל, אולם נמנע מלפרט. הוא רק ציין שאין סיבה שטוניסיה תתייצב לצד הערבים נגד ישראל. אדרבה, הוא תומך בפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי בדרכי שלום, אך סבור שישראל חייבת להבין שלחצי החוגים הקיצוניים עליו מחייבים אותו לנהוג בזהירות.

בעקבות הפגישה העריך צור ש'איבתו [של בורגיבה] לנאצר, שהוא רואה בו שורש כל רע, כנה וגלויה, בייחוד לאחר התנגשותו עם צאלח בן-יוסף. דיבר כצרפתי ממש על תככי מצרים 'נגדנו' באלג'יריה. דבריו על מצבה הכספי של טוניסיה מאשרים שהוא מנסה לרכוש את לבם של אמריקה – ומשום כך חשוב לו ביותר לשמור על יחסים הוגנים אתנו, שבהשפעתנו בארצות-הברית הוא מפרז כרגיל'.²³

במרס 1956, זמן קצר אחרי פגישתו עם צור, קרא בורגיבה בפומבי למנהיגי העולם הערבי לכנס ועידת 'שולחן עגול' עם נציגי ישראל, ליישוב הבעיות השנויות במחלוקת בין הצדדים, ובייחוד ניצול מי הירדן. הוא אף הצדיק צעד כזה באומרו כי הערבים אינם יכולים לסרב למשא-ומתן ישראלי-ערבי לאחר שיצרו תקדים ב-1949 בשיחות שביית-הנשק.²⁴ חרף עמדה זו נתגלו באותה תקופה לא מעט סתירות בדבריו. למשל, בריאיון באפריל 1956 עם כתב העיתון הצרפתי *Le Figaro* השמיע בורגיבה איום מוסווה כלפי ישראל כשהזכיר בהערכה כיצד מתנדבים טוניסאים נלחמו ב-1948 נגד היהודים כביטוי של 'סולידאריות ערבית'.²⁵ האם אמר את דבריו לכתב הצרפתי כדי להמעיט מחשיבות הצהרותיו הפייסניות שנאמרו קודם לכן, ומשום שחשש להצטייר כמנהיג ערבי החותר נגד הקונסנזוס בנושאים

.22. שם.

.23. שם.

.24. הארץ, 12 במרס 1956.

.25. הארץ, 29 באפריל 1956.

המעוררים סולידריות כלל ערבית? האם ניסה באותו רגע להפגין אסרטיביות אנטי-ישראלית כדי להתחרות בנאצר ומנהיגים ערבים מרכזיים אחרים, ביניהם נורי אל-סעיד, עתה שטוניסיה כבר קיבלה את עצמאותה המלאה באופן פורמלי? אין לנו תשובות מן המוכן. לא כולם בסגל הדיפלומטי הישראלי באירופה ובארצות-הברית התלהבו מבורגיבה באותה מידה בשנים הללו. לאחר שאליהו ששון, שגריר ישראל ברומא דאז ועדיין אישיות בעלת השפעה וסמכויות בדיפלומטיה הישראלית, קרא את דוח פגישת בורגיבה-צור, הוא השווה בין שיחה זו לשיחותיו שלו עם מנהיגים ערבים בימי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. הוא היה בדעה שכמעט לא נשתנה דבר: אותה ההופעה, אותו הסגנון, ואותה האמונה המופרזת בכוח השפעתם של היהודים על מדיניות המערב. כשם שבורגיבה שיבחה את 'האיש הגדול מנדס-פראנס', כן שיבחה לפני ששון ב-1936 מנהיגי סוריה ג'מיל מרדם, שוכרי אל-קוטלי, ופארס אל-חורי את 'האיש הגדול ליאון בלום', שהכיר בזכותה של סוריה לעצמאותה. וכשם שבורגיבה גילה עניין רב בהישגי ישראל בשטחים כלכליים ורמז לכינון יחסי ידידות בין טוניסיה לישראל, כן גילו בעבר בשיחותיהם בהדרי חדרים מנהיגי סוריה ועבר-הירדן עניין בכל אשר עשה היישוב הארץ-ישראלי – וקיוו לעזור לפתור את הסכסוך היהודי-ערבי לכשיקבלו את עצמאותם.²⁶

פגישות לא-רשמיות בין ישראל לטוניסאים הוסיפו להיערך עד לפרוץ מלחמת סיני-סואץ. ב-3 באוקטובר 1956, למשל, כאשר טוניסיה כבר היתה מדינה עצמאית, נפגש יעקב צור עם מוחמד מסמודי, ששימש אז שר האוצר של טוניסיה. מסמודי ביקש את עזרתם של מומחי החקלאות הישראלים ושיגורם לטוניסיה להכשרת המקומיים בהקמת מושבים. המפגש הזה דמה למפגש הקודם בין פקידים ישראלים לטוניסאים שנערך ברומא בספטמבר 1956, כאשר בדקו הטוניסאים את האפשרות לשגר אנשים מטוניסיה לישראל כדי ללמוד שיטות מודרניות בגידולים חקלאיים למיניהם. צור קיבל אישור מראש להגיב בחיוב לבקשות של הטוניסאים, משום שבחוגים הדיפלומטיים הישראליים חשבו כי יש לעשות הכול כדי לערער את החרם הכלכלי הערבי, ולנסות לגבש מערכת יחסים עם מדינות המגרב. בפגישה עם מסמודי גם הוסכם ששגרירות ישראל בפריס תהיה המרכז לתיאום הפרויקטים לפיתוח עם טוניסיה בניצוחו של פנחס ספיר, שר המסחר והתעשייה.²⁷

משרד החוץ הישראלי ביסס את תמיכתו במתן סיוע לטוניסיה בשלוש נקודות: התקווה שבורגיבה לא יצטרף לליגה הערבית וכך לא יזדהה עם המדיניות הכלכלית של מדינות ערב כלפי ישראל; שיתוף-פעולה כלכלי יועיל לשתי המדינות; ההסתדרות והעמיתה הטוניסאית שלה ה-*Union Générale des Travailleurs Tunisiens* (UGTT) יוכלו לשתף-פעולה, גם אם באופן לא-רשמי, ולסלול בכך את הדרך לסוגים נוספים של שיתוף-פעולה מוסדיים.²⁸

26. אליהו ששון ליעקב צור, רומא, 2 במרס 1956, א"מ, משרד החוץ, 2541/26.

27. ר' דובק למחלקת מערב אירופה במשרד החוץ, 3 באוקטובר 1956, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 2541/26.

28. שם, שם.

בין בורגיזם לנאצריזם

מלחמת סיני-סואץ, עליית קרנו של נאצר בעולם הערבי עוד לפני כן, והצטרפותה של טוניסיה ב-1958 לליגה הערבית הביאו לניתוק במגעי ישראל-טוניסיה עד לאמצע שנות השישים.

למרות התנגדותו למדיניות נאצר מאז 1955-1956 לגבש הגמוניה מצרית בעולם הערבי ולניסיון המצרי להשתלטות מוחלטת על הליגה הערבית, בורגיבה לא פעל לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי. אין ספק כי שיתוף-הפעולה של ישראל עם המעצמות 'הקולוניאליות' השנואות, בריטניה וצרפת, נגד יעדים ערביים במלחמת סיני חייב אותו ליישר קו עם מדינות ערב במזרח התיכון בגינויה של ישראל ובשמירה על מרחק ממנה. בשנים 1959-1964 הוקשחו עמדותיו כלפי ישראל, כפי שמעידים נאומים והתבטאויות שלו שצוטטו בעיתונים ערביים ומערביים, והן לא היו שונות בתכלית מאלה של נאצר. כבר ב-1957 הכריז בורגיבה במסיבת עיתונאים בפריס, שישראל היא גוף אימפריאליסטי זר בעולם הערבי ומדינות ערב ידאגו לסלקה משם במוקדם או במאוחר. ב-1959 אמר בריאיון לעיתון אל-חיאת הלבנוני כי אם קיימת נכונות למחוק את קיומה של מדינה מסוימת, חיוני להפעיל את כל המאמצים להגשמתה. טוניסיה אינה מקיימת קשרים דיפלומטיים ומסחריים עם ישראל, כחלק מהצעדים להגשמת הרעיון הזה.²⁹

למרות הדברים האלה, בישראל עדיין חיפשו נתיבים אל בורגיבה. דובר על אפשרות להקים בשלב ראשון, בעקבות מגעים רציניים, תיאום כללי ישראל-טוניסאי בענייני הסברה, וכן קשר בין השירותים החשאי של שני הצדדים. דבר לא יצא לפועל, אך הסיבות לאופטימיות הישראלית בעניין שיתוף-הפעולה פוטנציאלי עם משטר בורגיבה היו נעוצות בראש ובראשונה בעובדה שחביב שאטי, שגריר טוניסיה במצרים, עורר סערת רוחות במושב הליגה הערבית (באוקטובר 1958) בעקבות הצהרתו כי מצרים שואפת להשתלט על מדינות ערביות אחרות וכופה עליהן את דעותיו של נאצר. כמו כן, בורגיבה הבין, ששירת ב-1959 כשגריר טוניסיה בצרפת, האשים את מצרים בפעולות התתרניות של צאלח בן-יוסף ובקשר שנתגלה לכאורה באותה תקופה לרצוח את בורגיבה.³⁰ הוא כתב מאמר חריף נגד נאצר בגליון מאי 1959 של *Le Monde Diplomatique* ובו קבל שמצרים מנצלת את העובדה שבכמה מדינות ערביות אין לממשלות בסיס עממי יציב למדי כדי לעמוד בפני התעמולה שהתנהלה מעל לראשן. באותו מאמר הדגיש שרק ממשלת טוניסיה מעזה לסרב לשחק לידי של נאצר.³¹

בראשית 1961 שקלה ישראל אופציה נוספת: הצעה לטוניסאים לקיים קשר בין שירות השידור הטוניסאי ל'קול ישראל' בכלל ו'לקול ישראל' בערבית בפרט.³² אולם באביב 1961

29. אל-חיאת (ביירות), 19 במרס 1959.

30. מדינת ישראל: משרד ראש הממשלה והמוסד לתפקידים מיוחדים, 13 במאי 1959, שמור - למכותב בלבד, אצ"מ 6/10036.

31. *Le Monde Diplomatique*, May 1959.

32. דוד אריאל לוולטר איתן, 13 בפברואר 1961, א"מ, משרד החוץ, 3786/5.

שב הנשיא בורגיבה ותקף את ישראל במהלך ביקורו בארצות-הברית. הוא עשה זאת מעל במת העצרת הכללית של האו"ם ולפני עיתונאים. במסיבת עיתונאים שהתקיימה בניו-יורק במאי 1961 הוא קומם את מנהיגי ישראל באומרו:

הכול יודעים וגם אנחנו הטוניסאים יודעים, שישראל מהווה לגבינו בעיה קולוניאלית מסוג חדש; אין המדובר בשליטת עם בעם אחר, אלא גרוע בכמה; מדובר בהחלפת עם בעם אחר. העם שהיה במדינה זאת מצוי עכשיו במצב שבו נמצאו היהודים במהלך המלחמה כאשר הם נרדפו על-ידי הנאצים. הם מצויים במחנות ריכוז ליד המדינה שלהם. אם כן, הערבים ניסו למצוא פתרון באמצעות האו"ם משום שהאו"ם אמור להקל על מציאת פתרון לבעיות שכאלה. ובכל זאת, הגישות, כל הפתרונות הפרטניים לא הניבו תוצאות משום שישראל נקלטה בזכות הכיבוש. כל עוד אין הסכם בין הערבים לבין היהודים שבאו מאירופה, הרי שקיומה של ישראל מצוי על כרעי תרנגולת. היא מרגישה חזקה יותר, הם [הישראלים] חשים שהם חזקים יותר עכשיו. אבל גם צרפת לפני 130 שנה, כאשר היא כבשה את אלג'יריה, הייתה חזקה הרבה יותר מן האלג'יריים. [...] סבורני שאם הערכאות הבינלאומיות אינן מסוגלות למצוא פתרון צודק, מקובל לבעיה זאת, במוקדם או במאוחר – ואם זה לא היום זה יקרה מחר, ואם זה לא מחר אז מחרתיים, בעוד שנה או בעוד עשר שנים – ייערך מאבק מזוין בפלסטין ויתרחש שם מה שאירע באלג'יריה. [...]³³

ראש הממשלה בן-גוריון, שנטה לראות בבורגיבה מנהיג מתון ופרגמטי, הגיב על דברים בחומרה והאשימו בהתעלמות מעקרונות מגילת האו"ם ומועצת הביטחון באשר לריבונות מדינות החברות בקהילה הבין-לאומית. בן-גוריון שאל אם טוניסיה הולכת בדרכה 'הקיצונית' של מרוקו, אשר באותה תקופה הוסיפה למנוע מיהודיה להגר לישראל באופן לגאלי, והתיישרה לפי הקו הפוליטי של קהיר.³⁴

ב-1961 אף היתה התקרבות מסוימת, אמנם זמנית, בין בורגיבה לנאצר, לאחר שהאחרון הפגין סולידריות מצרית-טוניסאית עם הטוניסאים בקרבות שניהלו נגד צרפת בבירטה בקיץ 1961. באוגוסט ניתקה טוניסיה את קשרי הדואר עם ישראל, ובכך הלכה בעקבות מרוקו שיוזמה מהלך דומה שנתיים לפני כן.³⁵ מאותה תקופה ואילך המליץ בורגיבה לתכנן את האמצעים למאבק כלל-ערבי בפלסטין והבטיח את תמיכתה המלאה של ארצו ביוזמה זו.³⁶ אולם התפוררות קע"ם (בספטמבר 1961), נסיון משטרו של נאצר מאז 1963 להחיות את האחדות הערבית במתכונת פדרטיבית, התערערת יחסי קהיר-דמשק בשנים 1963-

33. מתוך מזכר של משרד החוץ מ-24 במאי 1961, א"מ, משרד החוץ, 3/3316.

34. ראו: Oslo Dagbladet, 2 June 1961.

35. 'טוניסיה ניתקה חלקית את קשרי הדואר עם ישראל: הפגנה פרו-נאצרית נוספת של בורגיבה', הארץ, 17 באוגוסט 1961.

36. אל-ח'יאט, ביירות, 4 בספטמבר 1963.

1965, המעורבות המצרית בתימן, שאיפתו של נאצר מאז 1964 להשתלט על ועידות הפסגה הערביות ותמיכתו בנשיא אלג'יריה, אחמד בן-בלה, נגד מרוקו וטוניסיה, וכן הצורך לגייס תמיכה פיננסית לצורכי פיתוח – כל אלו דרבנו את בורגיבה לקרוא תיגר על מנהיגותו של נשיא מצרים.

באותה תקופה ניסתה ישראל שוב להתקרב אל בורגיבה ולנצל את המתחים בין קהיר לטוניס, אך נסיבות משרד החוץ ליצור מגעים עם הנשיא הטוניסאי לא עלו יפה. המתווכים השונים של ישראל, רובם סוציאליסטים צרפתים, הסבירו לבורגיבה את התועלת שהוא יכול להפיק למען פיתוח ארצו מסיוע ישראלי. בורגיבה השיב שהדבר ידוע לו, אך תירץ את סירובו במצבו הבטחוני. לכן סברו במשרד החוץ בספטמבר 1963, כי 'הנושא בו יהיה בורגיבה מוכן לשיתוף-פעולה עמנו הנו נושא ביטחון הפנים בטוניסיה, ביטחון האישי וביטחון משטרו. הצינור המתאים ביותר לכך הוא בנו, המכהן עתה כראש משלחת טוניסיה לאו"ם'. מרדכי גזית, ציר ישראל בווינגטון דאו, התבקש לחפש מישור שיוכל ליצור קשר עם בורגיבה הצעיר ולומר לו כי בכוונת ישראל לסייע לטוניסיה לשמור על עצמאותה מול הסכנות האורבות לה.³⁷ לניסיון להתקרב אל משטר בורגיבה ניתנה עדיפות חשובה חרף קשיחותו כלפי ישראל, משום שהנשיא הטוניסאי אפשר לסוכנות היהודית לקיים משרד עלייה בטוניס. למעט מגבלות מספר שהוטלו עליו, משרד זה פעל מ-1956 ואילך ללא מכשולים יוצאי דופן. בכך קיימו המנהיגים הלאומיים הטוניסאים את ההבטחה שנתנו לישראל בימי גלותם לכבד את חופש הגירת היהודים לכל מדינה בעולם. שליחי הסוכנות, ישראלים שהתבקשו לשאת דרכונים שווייצריים, ומשרד הסוכנות בטוניס, שכונה Agence Association Juive Suisse כדי להסוות את מטרותיו האמיתיות מפני האוכלוסייה המוסלמית, המשיכו כבימי השלטון הקולוניאלי להעביר עולים לישראל דרך צרפת ואיטליה.

בספטמבר 1964, עת הוטלו מגבלות על העלייה לישראל, נפגש אלכס איסטרמן עם בורגיבה בשווייץ והתלונן על מדיניות משרד הפנים הטוניסאי המסרב להעניק דרכונים ליהודים. בורגיבה הכחיש כי יש אפליה במתן דרכונים ליהודים, רמז שהבעיה תבוא על פתרונה, והוסיף: 'ידוע לכם שאני מעולם לא הפרעתי ליהודים המבקשים לצאת מטוניסיה לישראל; העזיבות עודן נמשכות. אני המנהיג היחיד בעולם הערבי אשר לא מנעתי מהיהודים להגר לישראל. אני דבקתי בעמדותי זו בצורה עקובה במשך השנים גם לנוכח הלחצים שהופעלו עלי לשנות את גישתי, ולא שיניתי אותה'.³⁸

על-פי הדיווחים של שליחי העלייה בטוניסיה, בורגיבה ובעלי-בריתו סברו כי מניעת העלייה לישראל על-ידי נקיטת צעדים נוקשים ואי-מתן דרכונים – כפי שנהגה לעשות מרוקו לפני 1961, או סוריה – לא תשרת את האינטרסים שלהם. אם ידבק בטוניסיה דימוי של מדינה הפוגעת בחופש ההגירה או בהיבטים אחרים של זכויות האדם, תישלל ממנה

37. יעל ורד למרדכי גזית, ירושלים, 29 בספטמבר 1963, סודי ביותר – לנמען בלבד, א"מ, משרד החוץ,

3408/11

38. דו"ח מאת א"ל איסטרמן מן ה-2 בספטמבר 1964, אצ"מ S65/112.

תמיכתו הכלכלית והמוסרית של המערב. באותן השנים עשו בורגיבה ואנשי המפתח בממשל הטוניסאי (אחמד בן-סלאח, אחמד מסטירי ומוחמד מסמודי) מאמצים עילאיים לגייס תמיכה פיננסית אצל הנשיאים דוויט אייזנהאואר (עד 1961) וג'ון קנדי (1961-1963), במיוחד לאור העליות והמורדות ביחסי טוניסיה-צרפת המורכבים. הם לא רצו לקומם את דעת הקהל המערבית נגדם וסברו שיש ליהודי ארצות-הברית השפעה בבית הלבן ובקונגרס בכל הנוגע לצורכיהם. גישה טוניסאית חיובית לעלייה לישראל, כל עוד התנהלה העלייה בדיסקרטיות ודרך מדינה שלישית (צרפת או איטליה) ומבלי שהוצהר כי היעד הסופי הוא ישראל, הקלה על בורגיבה להראות ליהודי ארצות-הברית כי טוניסיה היא מדינה המכבדת את כל אורחיה – וליצור רושם חיובי. בפברואר 1965, ערב הצהרת הפיוס של בורגיבה ביריחו, יכול היה ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית לדווח בבטחה שמשדר העלייה בטוניס ושלחיו הישראלים ממשיכים לפעול כרגיל ללא הפרעות יוצאות דופן מצד השלטונות, ושמשדר זה הפך לכתובת ציונית וישראלית בגולה הטוניסאית.³⁹

בעיית הסכסוך הערבי-ישראלי בין 'הבורגיביזם הפרגמטי' ל'נאצריזם המיליטנטי'

הצהרת יריחו של בורגיבה במרס 1965 עוררה פולמוס במערב ובדעת הקהל בישראל. היא חוללה סערת התנגדות קשה בעולם הערבי והרבה הערכה ותקווה בישראל, אף-על-פי שהציג תנאים שישראל דחתה מכול וכול כשני עשורים לאחר דיוני ועידת לוזאן. היוזמה של בורגיבה העלתה לא מעט שאלות מרכזיות, שאנסה להתמודד עמן. האם חתר בורגיבה באמת ובתמים להשיג הסדר ישראלי-ערבי כללי או ישראלי-פלסטיני ספציפי, או שמא חשב שיצליח לפורר את ישראל, כפי שחשבו רבים? איך קרה שהצהרה שפרטיה נגדו לכאורה את האינטרס הישראלי, ולמעשה לא היו בני-מימוש, זכתה להתעניינות של ממשלת ישראל? האם התפתחויות פוליטיות בישראל, בזירה הבין-ערבית והבין-לאומית, דרבנו את נשיא טוניסיה לנקוט צעדים מרחיקי לכת, במושגי אותה תקופה? מה היתה אמורה טוניסיה להרוויח ממהלך כזה? כיצד העריך בורגיבה את רמת הסיכון שהוא נטל על עצמו? האם היה מתואם עם המערב או עם נאצר, וזה האחרון העניק לו 'מרחב תמרון' כדי לבחון אפשרות של הסדר מצרי וכלל-ערבי עם ישראל? האם הצליחה טקטיקת בורגיבה לחלחל בקרב המשטרים הערביים לטווח הארוך?

המסרים המרגיעים שהעביר בורגיבה לנאצר באפריל 1965, שבהם טען כי כל כוונתו היתה להפשיר את הקרח בסכסוך הערבי-ישראלי מבלי לשלול אופציה צבאית בעתיד, לא הפחיתו את עוינותו של נשיא מצרים כלפי טוניסיה; מכל מקום, לא בכלי התקשורת.⁴⁰ למעשה, מבהינת התוכן שלהן לא היו השקפות בורגיבה מקוריות כל-כך, כפי שנדמה במבט

39. ש"ז שרגאי למשה שרת, ירושלים, 28 בפברואר 1965, אצ"מ S65/112.
40. Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, p. 80.

ראשון. הוא תבע מישראל לוותר על שלישי משטחה, תביעות שכבר השמיעו בעבר מנהיגים ערבים אחרים שעה שדיברו לפני עצרת האו"ם או לפני קהל מערבי. כפי שטען תופיק אל-מקדסי באל-ג'רידה הלבנוני, בורגיבה לא חידש מאומה בעמדה הערבית בשאלת פלסטין בכל הקשור בפתרון הבעיה ברוח החלטות האו"ם.⁴¹ בורגיבה עצמו הודה בכך באומרו: 'בסופו של דבר לא אמרתי אלא את מה שרבים אחרים חושבים בשקט'.⁴² חידושו של בורגיבה והערך הייחודי של הצהרותיו היו בראש ובראשונה בהצגת תוכניתו לפני הציבור הערבי והפלסטיני בגלוי, מה שעמיתיו נהגו לומר רק בפורומים מצומצמים מחוץ לארצם. הנשיא הטוניסאי הצדיק את צעדיו בריאיון לעיתון האוסטרי *Die Presse*, באומרו כי הפליטים הפלסטינים שאליהם דיבר ביריחו, אלו שנפגעו באופן הקשה ביותר מהסכסוך הערבי-ישראלי, לא קרעו אותו לגזרים. ההפך הוא הנכון: 'הם קיבלו את דעתי שיש לשקול אפשרות למשא-ומתן עם הישראלים על יסוד כבוד הדדי'.⁴³

ובריאיון לעיתון הצרפתי *Le Nouvel Observateur* אמר:

בהיותי בירדן ביקרתי במחנות הפליטים ביריחו. זהו מראה שאי-אפשר לתאר. בפליטים אלו מפחים תקוות דמיוניות ושנאה סטרילית. אם אינני מרגיש בנוח למראה שנאה, אין זה אך ורק מפני שאני בז לרגש הזה אלא גם מפני שאצל הערבים הוא מונע כל פעולה מפוכחת. זהו אליבי לחוסר פעולה. צועקים, מקללים, ולאחר מכן מרגישים כאילו עשו את המוטל עליהם. במקרה של פלסטין, שנאה זו מביאה גם לאי-אבחנה בין אנטי-ציונות לאנטישמיות, דבר היוצר, לפחות בקרב ההמונים, מצב של פנטיות שיהיה מסוכן ביום שיצטרכו לנהל משא-ומתן.⁴⁴

שנית, הוא פירט את המסקנות שעמיתו בקושי רמזו עליהן בגלוי או בסתר, לאמור: אם תיענה ישראל לתביעותיו, יחיו הערבים עמה בשלום ויכירו בעצמאותה. שלישי, הוא שלל נקיטת אמצעים מלהמתיים בטווח הקצר והמליץ על משא-ומתן בדרכי שלום.⁴⁵ המנהיגים הערבים שתקפו את יוזמת בורגיבה הפנו את הביקורת כלפי בורגיבה ולא כלפי העם הטוניסאי. בנאומו ב-1 במאי 1965 לעם המצרי, נאום אשר שודר ברחבי העולם הערבי, הגיב נאצר ליוזמת בורגיבה במתקפה מפורשת וגלויה:

[...] הצהרותיו על בעיית פלסטין הפליאונו. הצעות בורגיבה לפתרון בעיית פלסטין הן מכה עזה לאומה הערבית בו בזמן שעל בעיית פלסטין עובר שלב מכריע. העמים הערביים מוצאים עצמם בפני ליכוד אימפריאליסטי-ציוני המתכוון לחסל את בעיית פלסטין, ובאותו זמן מקבלת ישראל נשק. בורגיבה התחייב להחלפת וועידת הפסגה

41. אל-ג'רידה (ביירות), 23 באפריל 1965.

42. *Le Monde*, 11 April 1965.

43. *Die Presse*, 6 April 1965.

44. *Le Nouvel Observateur*, 15 April 1965.

45. שמעוני, מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית, עמ' 294.

[הערבית] הראשונה [מראשית 1964] שנתקבלה על דעת כל מדינות ערב, ושבח נאמר כי קיומה של ישראל הוא סכנה יסודית ושהאומה הערבית החליטה במלוכד לסלקה. בורגיבה התחייב להחלטות וועידת אי-ההזדהות שנערכה באוקטובר [1964] בהשתתפות 57 מדינות ושתמכה בהחזרת זכויות העם הפלסטיני במולדתו ובעם הערבי הפלסטיני במאבקן להשתחרר מהאיפריאליזם והציונות. בורגיבה הצהיר הצהרות חדשות המדברות על דו-קיום בשלום עם ישראל, להכיר בישראל ודרישה ממדינות ערב לשיתוף-פעולה עם ישראל ולקיים קשרים כלכליים בין הערבים ובין ישראל. [...] הגינונו של בורגיבה ודבריו אינם משרתים את הבעיה הערבית אלא הם משרתים רק את עניין ישראל ואת עניין האימפריאליזם. בעיית פלסטין איננה בעיית הפרטית אלא בעייתכם אתם ובעיית העם הערבי, והעם הערבי הוא החרד לבעיית פלסטין.⁴⁶

נחרץ פחות בביקורתו היה אחמד בן-בלה, נשיא אלג'יריה ובעל-בריתו של נאצר. הוא דחה את קריאת בורגיבה לפיוס והדגיש כי הפתרון היחיד לשאלת פלסטין הוא חיסולה של ישראל. בן-בלה אמנם נמנע מלהזכיר את בורגיבה, אך רמז להכרזות הנשיא הטוניסאי באומרו כי אלג'יריה לא תתרום ליוזמה הנחשבת לחסרת אחריות ועלולה להחרף את הפילוג הקיים בעולם הערבי.⁴⁷ את הביקורת החריפה ביותר על הפרת אחדות הדעים הכללית בבעיית ערב-ישראל השמיע אחמד שוקירי, אז מנהיג אש"ף, בכינוס הנציגים האישיים של מנהיגי מדינות ערב למיני פסגה בקהיר ב-29 באפריל 1965. בתזכיר שנמסר במהלך הפסגה הציע שלא להסתפק בגינוי מדיניותו של בורגיבה, אלא דרש לבטל את חברותו בוועידות הפסגה הערביות ובוועדותיה ולכנס מושב מיוחד של מועצת הליגה הערבית כדי להחליט על הוצאת ממשלת טוניסיה מהליגה, ממועצת ההגנה הערבית ומכל מוסדותיה וועדותיה. אמנם הוחלט לדחות את יוזמת בורגיבה פה אחד בפסגת הנציגים האישיים, מבלי לציין את שמו, אך הצעותיו של שוקירי לא נתקבלו. עם זאת, טוניסיה כמעט הוצאה כליל מן המחנה הערבי, ומדינות מספר החזירו את שגריריהן. בתגובה טען בורגיבה שתיאם את צעדיו בפגישה עם נאצר, לפני נאומו ביריחו, וכי הנשיא המצרי לא הגיב באופן שלילי.⁴⁸

וכיצד הגיבה המערכת הפוליטית בישראל?

תגובות ראש הממשלה לוי אשכול בחודשים מרס-אפריל 1965 נעו בין דחייה מוחלטת של תוכנית החלוקה ובין הטענה שקריאת בורגיבה לא הופנתה אל ישראל אלא אל מנהיגי מדינות ערב, ולכן עליהם להגיב.⁴⁹ אולם במאי 1965 ריכך אשכול את עמדתו והבטיח

46. תגובת ראשי מדינות ערב להצעות בורגיבה, סקירת רקע של מחלקת החקר במשרד החוץ, 5 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

47. על מדיניות משטרו של בן-בלה כלפי ישראל, ראו: אלי-חיאט, ביירות, 28 באוקטובר 1962; אח'באר פלסטין, עמאן, 27 ביולי 1964.

48. 'הפסגה הערבית ובורגיבה', סקירה שבועית של מחלקת החקר במשרד החוץ, סודי, 2 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

49. תגובת ראש הממשלה להצעות בורגיבה, לשכת ראש הממשלה, ירושלים, 7 באפריל 1965, א"מ, משרד ראש הממשלה, 6388. ראו גם: 'Levi Eshkol juge inacceptables les propositions du Président Bourguiba', *L'Action*, 8 May 1965

למסור הודעה מדינית במושב הקיץ של הכנסת, ובה תוצג עמדה ישראלית לא־רשמית באשר להצעתו של בורגיבה. הוא אמר שהנוסח החדש שבפי בורגיבה הוא תופעה חיובית, ואולי אין הנשיא הטוניסאי מדבר רק בשם עצמו: 'מסתבר שלא הייתי כל כך בלתי־צודק כאשר אמרתי לפני שנה, כי מתחת למעטה העבה של שנאה ערבית יש בוודאי התעוררות, בחוגים מסוימים, לצורך בשלום'.⁵⁰ שרת החוץ גולדה מאיר אף היא לא הפגינה התלהבות יתרה מיד לאחר שהשמיע בורגיבה את הצעתו, אך לקראת קיץ 1965 החלה להתייחס אליה ביתר רצינות. מיד לאחר ההצהרה ביריחו אמרה מאיר: 'יש בנאום דברים מרשימים ויש דברים קצת סתומים. טוב בכל זאת לשמוע קול שאינו מדבר על השמדה. אולם יש לחכות עד שנלמד למה התכוון הנואם'.⁵¹

בסימפוזיון שנערך בחסות העיתון דבר באפריל 1965, בהשתתפות ד"ר חיים יחיל מנכ"ל משרד החוץ לשעבר וחברי הכנסת משה דיין, משה כרמל וישראל ברזילי (שני האחרונים חברים בוועדת חוץ וביטחון), נדונו כוונותיו של בורגיבה. כרמל, שתמך בהתקרבות ישראל לבורגיבה, נימק את עמדתו ואמר כי בטוניסיה אין מקננים אלמנטים של עלבון ונקם מאחר שמעולם לא היתה ביחסי מלחמה עם ישראל. מה שהציע בורגיבה עדיין לא נשמע בפומבי בזירה הבין־ערבית מפי שום מנהיג. לעובדה זו יש משקל רב משום שבורגיבה שב והעלה את הצעתו פעמים מספר, דבר המוכיח שאין הצהרותיו בגדר פליטת פה. ובכל זאת, כל מה שאמר לא יכול לשמש בסיס למשא־ומתן, על אחת כמה וכמה לפתור את הסכסוך הערבי־ישראלי. ד"ר יחיל הודהה עם מסקנותיו של כרמל ותהה אם זרק המנהיג הטוניסאי לחלל העולם את רעיון החייאת תוכנית החלוקה כדי להכשיר את דעת הקהל בעולם הערבי, ואם חשב שיש מקום להידברות בתיווך צד שלישי.⁵² אהדת פחות היתה עמדתו של משה דיין, אשר חודשים ספורים לפני כן פרש מהממשלה עקב חילוקי דעות קשים עם לוי אשכול. הוא נמנה עם מחנה ראש הממשלה לשעבר בן־גוריון, יריבו של אשכול. יחד עם פעילי מפא"י אחרים שפרשו מהמפלגה הקים דיין את מפלגת 'רשימת פועלי ישראל' (רפ"י). הוא המעיט בחשיבות המדינית שהוענקה להצהרות בורגיבה והעריך שהמנהיג הטוניסאי פשוט הגיע למסקנה שאין ביכולת הערבים לנצח את ישראל במלחמה. לדבריו, נשיא טוניסיה לא אמר שאם ירצו הערבים להשמיד את ישראל הוא יתנגד לכך, אלא דיבר על תוכנית שאי־אפשר להגשימה. מה היה על ישראל לעשות?

לפנות לבורגיבה ולשאול אותו אם הוא מוכן לבוא בדברים אתנו. ממשלת ישראל צריכה לעשות זאת. עלינו לשלוח איש בדרג שני או שלישי והוא ישאל את בורגיבה אם הוא מוכן לתווך בינינו לבין מדינות ערב. אם הוא מוכן, תבוא עליו ברכה, ויעשה זאת. אבל בורגיבה איננו מנהיג אחת המדינות הקשורות בנו באופן מעשי. לו אמר זאת נשיא לבנון [שארל חילו], אפשר היה לייחס לדברים יתר תוקף. בורגיבה הוא נשיא מדינה

50. ריאיון של חנה זמר עם לוי אשכול, דבר, 5 במאי 1965.

51. הארץ, 14 במאי 1965.

52. דבר, 16 באפריל 1965.

שאיננה אחת מארבע המדינות השכנות לנו המעורבות במישרין בסכסוכים עמנו. לכן ספק, אם מה שהוא אומר, מבוסס על דברים המחייבים אותו ואת מדינתו. המלך עבדאללה אמר בשעתו שהוא מוכן לעשות שלום עם ישראל. אין זה דומה למקרה בורגיבה. אני סבור, כי הצהרתו באה בשל ניצחוננו במבצע סיני. בורגיבה הגיע למסקנה, כי בכוח לא יוכלו לישראל.⁵³

מן הראוי לציין כי בדברי דיין, שהטילו ספק־מה בהצהרות בורגיבה, הסתתר מסר של רפ"י הבטחוניסטית לממשלת אשכול להימנע מללכת שולל אחרי כל מנהיג ערבי המנסה להדביק לעצמו תווית של אישיות מתונה.

האווירה הכללית באותה תקופה היתה של פשרה בין הגושים. בעולם התחילו לדבר על פתרון סכסוכים צבאיים בפשרה שתושג במשא־ומתן. עוד לפני שמונה אבא אבן היוני לתפקיד שר החוץ (ינואר 1966), החלה ממשלת אשכול לקדם בברכה יוזמות פייסניות גם במזרח התיכון. דיבורים מעין אלו העלו על ממשלת ישראל את לגלוגם של דוברי רפ"י, שדגלו בקו נצי בוטה.⁵⁴

גם בצמרת הפוליטית הטוניסאית ובמפלגת השלטון, ששמה הוסב ב־1964 מנאו־דסטור ל'מפלגה הסוציאליסטית הדסטורית' (*Parti Socialiste Destourien*), היו גורמים שהפגינו התנגדות או אמביוולנטיות ליוזמת בורגיבה. הבולט שבהם היה מונגי סלים, שר החוץ לשעבר, ששמר טינה לישראל על מעורבותה האקטיבית ב־1961 במניעת בחירתו לתפקיד מזכ"ל האו"ם במקומו של דאג האמרשלד המנוח. אולם בשנים 1965-1966 לא זו בלבד שבורגיבה לא חזר בו מן ההצהרות המתונות שהצהיר, למרות לחצן של מדינות ערב, אלא שב והשמיע אותן. הוא לא נרתע מאיומי הליגה הערבית ומתביעות ארגון הפסגה הערבית והשיב מלחמה תעמולתית נגד מצרים. בכטאון המפלגה *L'Action* התפרסם מאמר מערכת ב־9 במאי 1965 ובו הופנתה אצבע מאשימה כלפי מצרים בגין הסתה נגד בורגיבה והעם הטוניסאי:

הרדיו והעיתונות [במצרים], הנתונים למרותו של קולונל נאצר, ממשיכים בתעמולת השטנה שלהם כנגד מדינתנו ונוזקים להאשמות הגסות ביותר ולגילויים המגוחכים ביותר בתחום המילולי, תופעה ההופכת את סוכני התעמולה הקהירים ואת מנהיגיהם לדמויות קרקס מגוחכות. הקולונל־הנשיא עומד לאבד את השליטה בנושא הפלסטיני ששימש לו עד כה אובייקט סחיטה כדי להשיג עוד דולרים, עוד רובלים, ועוד מארקים. הקולונל איננו בא בטענות אל בורגיבה אלא על דבר אחד: על כך שנקט יוזמה ודיבר בפומבי מבלי ששאל אותו מראש מה דעתו על תזמון הערותיו.⁵⁵

ובנאום ששודר ברדיו טוניס ב־13 בספטמבר 1965 שב והדגיש בורגיבה את אחריותה של

53. שם.

54. דוד שחם, ישראל: 50 השנים, תל־אביב 1998, עמ' 235-236.

55. *L'Action*, 9 May 1965.

מצרים להסתה הפוליטית, ואמר במפורש כי לקהיר רקורד עשיר של מעשי התרונות תחת משטרים ערביים נוספים:

קהיר סבורה שהיא לבדה נושאת את בשורת האחדות הערבית. אבל ב־1957 אירעו מהומות בירדן. ב־1958 פרץ משבר חריף בלבנון. הוכח שנשק מצרי הוברח ללבנון דרך סוריה, ואלמלא ערנותו של גנרל [פואד] שיהאב, היתה לבנון מאבדת את עצמאותה. מהומות מוצול ב־1958 היו חוליה באותה שרשרת. גם בסוריה שררה אי־יציבות ומדינה זו הובלה בסופו של דבר לאיחוד עם מצרים. סודן ומדינות המגרב הערבי לא שכחו את מה שעבר עליהן. כשנלחמו אלג'יריה ומרוקו [זו בו ב־1963], ליבתה ממשלת מצרים מלחמה זו, אף־על־פי שחובת האחים היתה להשכין שלום [ביניהן]. היא הפעילה רכבת אווירית להובלת חיילים וציוד צבאי לאלג'יריה. אלמלא הופסקה אותה מלחמה, היא היתה מתפתחת למעין מלחמת תימן. האם היתה מדינה ערבית שלא סבלה מהחתירה [מהחתרות] המצרית? מצרים הפעילה לחצים, כדי לכוון את מדיניות החוץ של מדינות ערב לקידום האינטרס המצרי ולא האינטרס הערבי. מצרים ראתה עצמה רפובליקה של הערבים באשר הם, ומי שלא הסכים עמה תואר כבוגד וכסוכן האימפריאליזם. לפיכך חיבים הערבים להיות: או סוכני האימפריאליזם, או כלי שרת בידי קהיר. זו הגזרה שנגזרה עליהם. הליגה הערבית שימשה את קהיר לקידום האינטרסים שלה. נאצר עצמו אמר כי הפעולה המהפכנית – קרי הפעולה המצרית – היא הדרך היחידה, והיא עדיפה על הליגה [הערבית וועידות הפסגה הערביות]. רק למצרים הזכות לנקוט יוזמה, ואוי למי שינסה ליטול את היוזמה לידו [...]⁵⁶

מה הניע את בורגיבה לנופף בקו פייסני מול ציבור רחב, צעד אשר ללא עוררין היה כרוך בתעוזה גדולה וסיכן את מעמדו בעולם הערבי. השערות לא־י־ספור הועלו בזמנו בשאלה זו. הרי נשיא טונסיה הבין מלכתחילה כי אין סיכוי למפנה מעשי וקרוב בסכסוך הערבי־ישראלי, ועיקר החשיבות שביוזמתו לא היתה התוכנית הקונקרטית שהציע אלא התקדים שיצר. בורגיבה עצמו ביטא זאת בדבריו – 'הערבים החלו לחשוב!'. אין ספק שהוא ניצל באותה תקופה את כעסם של הלובים, המרוקנים והסעודים – על התערבות נאצר בבעיותיהם מבית, ועל מעורבות צבא מצרים בסכך המלחמה בתימן. לכן ניסה בורגיבה, אף־על־פי שנכשל במשימה בטווח המידי, לגייסם ליוזמתו. האופטימים בקרב הפרשנים בישראל ובמערב העריכו כי בורגיבה לא התכוון ברצינות ליוזמת שלום המושתתת על ההחלטות שהחליט האו"ם לפני הסכמי שביתת־הנשק, אלא קיווה שהן ישמשו נקודת פתיחה במשא־ומתן ישראלי־ערבי רָאלי ורציני שיערך בעתיד, והן יביאו לשבירת המחסום הפסיכולוגי של א־יהידברות. הפסימים הביעו ספקות לגבי בורגיבה והציגוהו כאופורטוניסט, שופע ניגודים וספונטניות קיצונית בגישתו למדיניות החוץ. חלקם הרחיקו לכת ואמרו

56. משרד החוץ, מחלקת החקר, 14 בספטמבר 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

שהוא שאף לפורר את ישראל בדרכי שלום ולא במלחמה, ולהחלישה בשלבים כתוצאה ממדיניות הכרוכה בויתורים טריטוריאליים ושיבת הפליטים הפלסטינים לבתיהם. מאחר שגם מדינות ערביות שלא נמצאו בעימות ישיר עם ישראל, דוגמת אלג'יריה, הפגינו נכונות מוצהרת לסייע לפלסטינים ולמדינות ערב במזרח התיכון 'לשחרר' את פלסטין, לכן משולל יסוד הוא הטיעון שמדינות המרוחקות מזירת הסכסוך לא שאפו לפגוע במעמדה של ישראל. ברם, לטוניסיה לא היה עניין בהחלשתה או בחיסולה של ישראל משום שבורגיבה ראה בה מדינה פרו-מערבית, המתנגדת להתעצמות הנוכחות הסובייטית באזור ובכוחה גם לבלום את השפעת המדינות הפאן-ערביות. מכיוון שבורגיבה האשים את מצרים, סוריה ואלג'יריה כמי שנושאות באחריות לחיזוק מעמדה האסטרטגי של ברית-המועצות באזור, וחרף הצטיירותה של ישראל בעיתונות הטוניסאית כישות נאו-קולוניאלית, חיסולה של ישראל היה מערער את מעמדו.

אחת הסברות בקרב הפרשנים למיניהם קבעה כי האירופים עודדו את בורגיבה לשמש חוד החנית לפיוס ערבי-ישראלי. בישראל נטו לחשוב שהוא פועל בשליחות נשיא צרפת שארל דה-גול, שביקש להכשיר את הקרקע משום רצונו לתווך בבעיות האזור.⁵⁷ גם בורגיבה העלה את ההקשר האירופי בריאיון לעיתון הצרפתי *Le Nouvel Observateur*, אך הצביע על המרשל טיטו כאחד הגורמים המרכזיים שהאיצו בו. בעת ביקורו של בורגיבה ביוגוסלביה אמר לו טיטו כי הוא מסתייג מההערכה שישראל מדינה קולוניאלית מהסוג האירופי, והוא תומך באופציית סיום הסכסוך הערבי-ישראלי. הסתייגות זו של השליט היוגוסלבי, טען בורגיבה, עוררה אצלו מחשבות. אם טיטו, ידיד הערבים, מאפשר לשגריר ישראלי לשבת בבלגרד, וסבור שהקולוניאליזם הישראלי איננו דומה לקולוניאליזם האירופי ודו-קיום יהודי-ערבי הוא בר-ביצוע – משמע שניתן למצוא פשרה.⁵⁸

כמו כן הוצגה הסברה, המבוססת גם היא על דברים שאמר בורגיבה, שנאצר עודכן מראש על כוונותיו של הנשיא הטוניסאי לצאת בקמפיין בעד פיוס במזרח התיכון, והדברים שנאמרו בקהיר בדלתיים סגורות לא עוררו שום התנגדות.⁵⁹ למרות שאין בידינו הוכחות כלשהן ל'הבנות' מעין אלו, אין לשלול אותן על הסף. ייתכן שנאצר ניסה באמצעות בורגיבה לגשש כיצד יגיב העולם הערבי על הכרזות אנטי-מלחמתיות, ולאחר שנוכח לדעת כי הן מתקבלות בעוונות בחר לתקוף את בורגיבה בכלי התקשורת. כמו כן היתה הערכה שבורגיבה מנסה ללכד את המדינות האנטי-נאצריות במזרח התיכון סביב נושא הבעיה הפלסטינית.⁶⁰ בישראל קיוו שבורגיבה ישכיל לגרור מנהיגים ערבים נוספים לחבל בהשפעת הנאצרים לפני שיופעל עליו לחץ לסגת מעמדותיו. אף-על-פי שלא היו אשליות בירושלים באשר

57. דברי פרשנות של אלי ניסן, כתב המדיני, דבר, 16 באפריל 1965.

58. *Le Nouvel Observateur*, 15 April 1965.

59. יואל מרקוס, 'בורגיבה מגלה שדן עם נאצר בהצעותיו לפתרון הסכסוך עם ישראל בדרכי שלום', דבר, 16 באפריל 1965.

60. ניסן (לעיל הערה 57); דב ינון למשרד החוץ, וושינגטון, 4 במאי 1965, סודי, א"מ, משרד החוץ, 3549/4.

להיקף השפעתו בזירה הבינ-ערבית, מקורות מוסמכים קבעו כי 'התבטאויותיו של בורגיבה נגד מנהיגותו של נאצר בעולם הערבי מבוססות על הכרתו כי אחיזתו של נאצר במנהיגות תלויה בקיום הסכסוך עם ישראל, כלומר שבורגיבה הוא בעד פתרון כדי לחסל את העילה למנהיגותו של נאצר'.⁶¹

ניתן לשער שבורגיבה, שהיה מנהיג משכיל, מנוסה וגא, חש לא מעט תסכול בגלל מעמדה השולי של ארצו ואי-יכולתה למלא תפקיד אינטגרלי בזירה הבינ-ערבית בדומה למצרים. אין ספק שהתבטאויותיו בעד פיוס ערבי-ישראלי ונגד מנהיגותו של נאצר בעולם הערבי התבססו על הכרתו כי אחיזתו של נאצר במנהיגות תלויה בקיום הסכסוך עם ישראל; מכאן שבורגיבה צידד בפתרון הסכסוך כדי לערער את תשתית מנהיגותו של נאצר. לדעת האמריקנים והאירופים, המניעים של הצהרותיו היו גם דאגה מדינית גם קנאה אישית במעמדם של נאצר, בן-בלה והמלך חוסיין בזירה הבינ-ערבית, אשר השאירו אותו בשוליים והפחיתו את ההתעניינות הבינ-לאומית בטוניסיה.⁶² התקפותיו של בורגיבה על שיטות מנהיגותו של נאצר, הצעותיו לארגון אחדות ערבית שהתבססו על תיאום מלא בין שוויים, והצהרות על הצורך בפיוס במזרח התיכון כוונו לא רק נגד נאצר אלא לא פחות נגד בן-בלה. הן גם נועדו – וזו סברה נוספת – להציג את טוניסיה כמדינה מתונה, פרו-מערבית ושוחרת שלום, מעין טקטיקה שתקל בתהליך גיוס סיוע כלכלי מערבי נרחב לצורכי פיתוחה ותיעושה של המדינה. סיוע זה עמד בסימן שאלה כל עוד נמצאה טוניסיה בשוליים ולא נטלה חלק פעיל ביוזמה אזורית 'קונסטרוקטיבית' שתשרת אינטרסים מערביים.

כמו באירופה, גם בחוגים דיפלומטיים בישראל חשבו כי בורגיבה התווה קווי מדיניות דרמטיים באשר למזרח התיכון כדי לעורר תשומת-לב במדינות המתועשות ולגייס משאבים כלכליים ליישום תוכניות פיתוח בארצו. יעדיו העיקריים היו להשיג את תמיכת ארצות-הברית וגרמניה המערבית בתקופה שיחסיו עם צרפת היו בשפל. ידוע כי כבר במאי 1965 הגיע לווישינגטון בורגיבה הבן, שר החוץ של טוניסיה, לגייס תמיכה לסיוע כלכלי נרחב. הוא נפגש עם מזכיר המדינה דין ראסק ועם סגן-הנשיא יוברט האמפרי. בעקבות הביקור העבירה מחלקת המדינה לאברהם הרמן, שגריר ישראל בווישינגטון, מסר הקורא לישראל לשכנע את גרמניה וצרפת לסייע לטוניסיה בגיוס 20 מיליון דולר.⁶³ במרס 1965 איימו מדינות ערב, ומצרים בראשן, על ממשלת בון בניתוק יחסים עמה אם תכונן יחסים דיפלומטיים מלאים עם ישראל. הן החזירו את שגריריהן הביתה, בבחינת אזהרה חמורה. משסירבה גרמניה להיכנע לאיומים הללו וכוננה במאי 1965 יחסים רשמיים עם ישראל, הוחלט לממש את האיום ולנתק את היחסים. אולם החלטה זו נתקבלה בניגוד לרצונן של לוב, טוניסיה ומרוקו, והן החליטו שלא לנתק את היחסים. טוניסיה אף היתה חוד החנית בקו מדיניות זה, הציגה את נאצר כמנהיג ערבי 'אגרסיבי', והוסיפה לקיים ייצוג מלא בדרג של שגרירים. ואכן, התגובה האירופית לא איחרה לבוא.

61. דוד אפשטיין, מחלקת המזרח התיכון, לשגרירות בווישינגטון, 9 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

62. בנושא זה ראו: Peter Mansfield, *Nasser's Egypt*, Baltimore, MD 1969, p. 90.

63. מברק נכנס מס' 423, מחלקת החקר, משרד החוץ, א"מ, משרד החוץ, 1701/5.

ב-1965 שיבחו העיתונות וממשלות באירופה את בורגיבה על 'האלטרנטיבה שבהצעותיו לבעיית פלסטין מול הדמוגיה של קהיר'.⁶⁴ למשל, באפריל 1965 טענו הגרמנים שאם עשה בורגיבה את מה שעשה כדי לקבל תמיכה כלכלית מן המערב, מגיע לו לקבל את ה'תשלום' שלו; חשוב שהערבים ידעו שיש יתרון כלכלי בעמדה פרו-מערבית. גם ההפך חשוב: בון גם הסבירה ברורות שאם תנתק קע"ם את היחסים הדיפלומטיים עמה ניתוק מוחלט, גרמניה לא תסתפק בסנקציות כלכליות אלא תנקוט צעדים פוליטיים נגדה בסיוע לאויביה של קע"ם בעולם הערבי. ניתן לראות בצעדים אלו רמז שבורגיבה קיבל עידוד מוקדם מגרמניה כדי לחזק את עמדתה של גרמניה במשא-ומתן עם שלטונות קע"ם.⁶⁵

עיתוני צרפת וגרמניה הוסיפו לתמוך בבורגיבה גם בשנת 1966. כתב *Le Figaro* בקהיר דיווח שהמצרים הביעו דאגה מהתעוזה של בורגיבה מול נאצר, ורמזו כי החלטת טוניסיה עשויה לעודד מדינות ערביות נוספות לפעול באותה דרך.⁶⁶ באוקטובר 1966 ציין *Frankfurter Neue Presse* שלמנהיגי מדינות ערב נמאסו שאיפותיו של נאצר לכונן הגמוניה מצרית פאן-ערבית;⁶⁷ ו-*Suddeutsche Zeitung* ממינכן העלה את טענותיו של בורגיבה שאין לעולם השלישי בכלל ולערבים בפרט עניין לראות בנאצר מנהיג כול-יכול, והם מסוגלים להגשים את שאיפותיהם בכוחות עצמם.⁶⁸

טיב הקשרים בין ישראל לטוניסיה בשנים 1965–1967

בקיץ 1965 החלו להתפתח קשרים בין עיתונאים וחברי כנסת ישראלים לנציגים טוניסאים בערוצים גלויים למחצה. זה היה לאחר תקופת נתק ממושכת והימנעות ממגעים כאלו בשנות החמישים. את אחד המגעים האלה, בין חבר הכנסת והעיתונאי אורי אבנרי לשגריר מסמודי, יום אריק רולו (Rouleau), כתב *Le Monde* לענייני המזרח התיכון. פגישת מסמודי-אבנרי בפריס, בנוכחות רולו, נסבה סביב יחסי צרפת-טוניסיה הרעועים. מסמודי הטיח דברים קשים בנושא צרפת שארל דה-גול על שדחה את פניותיו של בורגיבה לחיזוק הקשרים בין שתי המדינות, אך גם רמז כי הטוניסאים מעוניינים שישאל תפעיל את השפעתה, במסגרת היחסים המיוחדים בין ירושלים לפריס, לסייע לשיקום. אבנרי חש כי מסמודי הזמין את רולו לפגישה כדי להפעיל את השפעתו של *Le Monde* רב-המוניטין על דעת הקהל הצרפתית. לאחר הפגישה דיווח אבנרי לאבא אבן שהיעד העיקרי במאמצי מסמודי לגייס את תמיכת ישראל היה ונותר ממשלת צרפת, כדי להביא לשיפור מעמדה של טוניסיה

⁶⁴ 'Les fondations de Nasser sont ébranlées – écrit la presse scandinave', *L'Action*, 8 May 1965.

⁶⁵ דו"ח שגריר ישראל בקולומבו, 1 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

⁶⁶ 'Comment Bourguiba a-t-il osé?', *Le Figaro*, 5 October 1966.

⁶⁷ *Frankfurter Neue Presse*, 5 October 1966.

⁶⁸ *Suddeutsche Zeitung*, 5 October 1966.

בצרפת, ולא דווקא פתרון הסכסוך הערבי-ישראלי. עמדתו של בורגיבה לסכסוך במזרח התיכון היתה למעין קרדום לחפור בו בכיוון הרצוי לטוניסאים. עם זאת, אבנרי המליץ לאבא אבן שישראל תפעל בעיתונות הצרפתית והאמריקנית למען טוניסיה. אבן הביע ספק ביכולתה של ישראל לסייע בשיפור יחסי פריס-טוניס והגדיר את הבקשה 'a tall order' (משימה קשה), שכן באותם ימים שרר בצרפת יחס עויין כלפי טוניסיה.⁶⁹

למרות הספקות והספקולציות בשאלת כוונותיו המדיניות האמיתיות של בורגיבה, הגופים הממשלתיים בישראל לא הסכו מאמצים כדי להתקרב אליו ולהעלות את יוקרתו בערוצים דיסקרטיים. במשרד החוץ רווחה ההערכה כי עדיין לא נמצא מנהיג ערבי המוכן לתמוך בגלוי בהצעות בורגיבה, ותוכן נאומו ביריחו נפל כנראה על קרקע צחיחה. הקולות המעטים שנהגו לדבר בגלוי על הסדר ערבי-ישראלי במדינות ערב נשמעו בדרך-כלל בחוגים לא-מוסמכים וחסרי השפעה. מאחר שבאותם ימים נהגה המנהיגות הערבית לקבל החלטות באופן קולקטיבי, נודעה לתקדים בורגיבה חשיבות רבה. באמ"ן סברו שאם נפריד בין דברי בורגיבה ותכניתו הקונקרטית לבין עצם תופעת ה"בורגיזם" החדשה, שהיא תווית דרך אחרת, שונה וחדשה להסדר הסכסוך, הרי שהדברים לא יהיו ללא השפעה. כל מי שישמע דיבורים כאלה בעתיד – אם מנהיג ואם פובליציסט ערבי – דרכו תהא קלה יותר, והועזעו לתודעה הערבית של תכנית כזו יהא חלש יותר.⁷⁰

בין שאר הפעולות שנעשו למען בורגיבה היתה היוזמה להציג את מועמדותו לפרס נובל לשלום. בחודשי כהונתה האחרונים של גולדה מאיר כשרת חוץ, ובמיוחד בימי כהונתו הראשונים של אבא אבן כיורשה בתפקיד, עשה משרד החוץ מאמצים להמליץ לוועדת פרס הנובל לשלום על מועמדותו של בורגיבה לשנת 1966, באמצעות שאול בר-חיים מנהל מחלקת המזרח התיכון, אברהם הרמן השגריר בווינגטון ופרופ' נתן רוטנשטרייך מהאוניברסיטה העברית. את ההמלצה העביר לוועדת הפרס גורם שלישי, פרופ' קלמון, רקטור אוניברסיטת ברזיל. בר-חיים הסביר שהמלצה ישראלית ישירה היתה מביכה את בורגיבה בעולם הערבי, לכן הוחלט לנקוט דרך זו, ואחר-כך להעביר לנשיא הטוניסאי את המסר שישראל היא שיזמה את המהלך למענו. היה ברור שסיכוייו של בורגיבה לקבל את הפרס קלושים, בגלל תגובת העולם הערבי, וגם בשל העובדה שהפרס ניתן למגשימי תהליך שלום ולא למציעי פתרונות.⁷¹

בראשית שנת 1966 יזמה ממשלת ישראל מהלכים חשאיים מעשיים להתקרבות אל בורגיבה ולבעלי-בריתו. המגעים עם בורגיבה ועם בנו, שר החוץ, היו עקיפים ונעשו באמצעות אלכס איסטרמן. האחרון גם נפגש עם השגריר מסמודי בפריס ועם שגריר טוניסיה בלונדון.

69. ריאיון שקיימתי עם אורי אבנרי, תל-אביב, 23 באוקטובר 1996; מרדכי גוית לאבא אבן, ירושלים, 3 במאי 1966, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 4027/6.

70. הצהרת בורגיבה – מפנה בגישת הערבים לסכסוך ערב-ישראלי, מתוך סקירת אמ"ן/חקר מ"4 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 1701/5.

71. שאול בר-חיים לאברהם הרמן, ירושלים, 20 באוקטובר 1965, א"מ, משרד החוץ, 3549/2; Laskier (above note 2), p. 100

במקביל נרקמו מגעים ישירים עם מסמודי ביוזמת ולטר איתן, שגריר ישראל בפריס, בתיאום עם המוסד. משרד החוץ והמוסד טרחו להעלים מאיסטרמן את מגעי איתן-מסמודי הישירים, כדי להשאירו מחוץ לתמונה בנושאים רגישים, אם כי אין לשלול על הסף אפשרות שהוא היה מודע להם.⁷² מרדכי גזית, סמנכ"ל משרד החוץ, דיווח כי 'אין איסטרמן יודע על קשרינו עם מ' [מסמודי] ועל אף כל מאמצי לשכנעו בדרכים שונות ומבלי לגלות התמונה כי עליו לשמור על קשריו ברמה של ב' [עם הנשיא בורגיבה ובנו] לא נתקבלו הדברים על דעתו, שכן הנו רואה סכנה להמשך קשריו עם ב' דווקא אם לא יקיים פגישה עם מ'. אולם ככל שהקשרים בין הגורמים הישראליים למסמודי הלכו והתהדקו, הבהיר ברחיים ללשכת שר החוץ ש'דעת "המוסד" היא כי הכרחי לנתק את איסטרמן ממכלול מגעינו עם טוניסיה. היחסים צועדים באיטיות אך בבטחה ומגעי של איסטרמן אין בכוחם לסייע ועשויים אפילו להפריע'.⁷³ אבן חלק על גישה זו וחשב כי כל עוד אין קשר ישיר ואלטרנטיבי לבורגיבה האב והבן, אין לוותר על שליחותיו של איסטרמן ועל קשריו המיוחדים והממושכים עם השניים. לעומת זאת, אבן הסכים שהקשר עם מסמודי חייב להתנהל רק באמצעות איתן, ושיתופו של איסטרמן בקשר זה מיותר.⁷⁴

נראה כי החל בדצמבר 1966 או ינואר 1967, בלחצי המוסד והמחלקה למזרח התיכון במשרד החוץ, נבצר מאיסטרמן לדון עם מסמודי בנושאים ישראליים והדיונים הצטמצמו רק ל'נושא היהודי', כלומר לנושאים הקשורים בחופש התנועה ובמעמד של יהודי טוניסיה. מאוחר יותר הביע איסטרמן את תסכולו בנדון לפני פרופ' אריה טרטקובר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בישראל, שניסה לברר את הבעיה במכתב ששלח לסמנכ"ל משרד החוץ. מכתבו הופנה לראש המוסד, וזה דרש מנציגו באירופה לנווץ באיסטרמן על 'שלא נהג כשורה בהכניסו לסוד את טרטקובר'.⁷⁵ אף-על-פי שהקשר בין מסמודי לאיסטרמן בנושאים ישראליים ירד ככל הנראה מן הפרק, ישראל הוסיפה לגייס את איסטרמן לשמירת הקשר עם הבורגיבאים.

אילו נושאים ויוזמות הועלו במגעים החשאיים? ידוע על ארבעה מרכיבים בקשרים הללו.

ראשית, היה המרכיב הפוליטי. ישראל הבהירה לטוניסאים כי היא מעריכה מאוד את קריאת התיגר של בורגיבה על הנאצריות, גם אם היא מתנגדת להחלטות שהחליט האו"ם לפני 1949, שעליהן השתית את הצעת השלום שלו. במרס 1966, בפגישה בטוניס עם בורגיבה ובנו, אמר איסטרמן כי שר החוץ אבא אבן הסמיך אותו להלל את בורגיבה על

72. מרדכי גזית, סמנכ"ל משרד החוץ, לוולטר איתן, מברק סודי/לנמען בלבד (בהול), ירושלים, 20 במאי 1966, א"מ, משרד החוץ, 4027/6.

73. ברחיים למשה רביב (המוכיר המדיני בלשכת שר החוץ), סודי, לנמען בלבד, ירושלים, 4 בדצמבר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4027/6.

74. ברחיים לאלוף הראבון ('המוסד'), ירושלים, 9 בדצמבר 1966, סודי ביותר, לנמען בלבד, א"מ, משרד החוץ, 4027/6.

75. תזכיר בכתב ידו של מאיר עמית, לשכת ראש המוסד, 18 בפברואר 1968, א"מ, משרד החוץ, 4193/27.

בין בורגיזים לנאצריזם

הצהרותיו, 'אשר בעצם פתחו את הדלת למאמץ מדיני בגישה חדשה לשלום ולפיוס בין מדינות ערב במזרח התיכון לבין ישראל – דבר שעשוי להביא לתום המדיניות הדמגוגית, המסית והבלתי־מתפשרת של נאצר שביקש להוביל למלחמה ערבית לשם השמדתה של מדינת ישראל'. בורגיבה אמר לאיסטרמן שמנהיגים ערבים רבים יודעים שדעותיו מבוססות, אבל אין להם האומץ לתמוך בו, כי הם עדיין חוששים מ'הפיקציה של הכוח הנאצריסטי'. אך הוא היה משוכנע שבעתיד הם יחשבו כמוהו ויבינו שקם דור חדש המתחיל לראות את הריקנות, העקרות והסכנות הטמונות ביומרות ובשאלות של נאצר, ושחובה להירתע מהרפתקאות מיותרות. הוא הוסיף כי ישראל, כמו טוניסיה, חייבת להפגין סבלנות וזהירות מרבית. עדיף להרוויח זמן ולהניח לרעיונות שהוא הביע לשקוע לאֶטם באורח המחשבה הערבית. איסטרמן חש בתיעוב הרב שהפגין בורגיבה כלפי נאצר, כאשר אמר נשיא טוניסיה על עמיתו המצרי:

הוא למעשה כורה את קברו שלו. די אם נראה מה קרה לו בשנים האחרונות. הוא הקים מעין קהילייה ערבית מאוחדת [קע"ם], אך לאן היא הגיעה? הרי היא קרסה. [...] הוא ספג מפלה בתימן. יש לו אויבים בכל המדינות במזרח התיכון [...] הקולונל [נאצר] ואלו התומכים בו [...] מוכנים לקעקע כל רעיון חדש וכל עשייה חדשה אשר אנשים כמוני מציעים ופועלים על פיה כדי להביא את העמים הערביים אל מדיניות של שלום וקדמה.⁷⁶

במסגרת המגעים עם הטוניסאים עשה הצד הישראלי מאמצים לרקום קשרים חשאיים בין בורגיבה לראש ממשלת ישראל. בתיאום עם אבא אבן ועם לוי אשכול ניסה ברחיים טיוטת איגרת שראש הממשלה היה אמור לשלוח לנשיא טוניסיה. במזכר פנימי של משרד החוץ צוין כי הטיוטה נוסחה 'בסגנון המחמיא בהתחשב עם מנטליות המקבלי'.⁷⁷ האיגרת נגנזה מסיבות שאינן ידועות לנו בשלב זה של המחקר, אך הנושאים הפוליטיים שהיא עוסקת בהם משקפים את הלך־הרוחות של אותה תקופה. היא מאשרת שהפגישות עם מסודי נערכו ביוזמת ישראל, מציגה את בורגיבה כמנהיג פרגמטי בעל תפיסת עולם מציאותית בנוגע לסכסוך הערבי־ישראלי ולמדיניות פנים כאחד, ורומזת שישראל וטוניסיה כאחד שואפות לחבל בחתירה המצרית להשגת הגמוניה נאצריסטית בעולם הערבי. בין השאר כתוב בה:

אנו למדים מראייתך את אזורנו כאזור שבו אין מקום להשתלטות מדינה אחת על רעותה והתיימרות מצד מדינה כלשהי לזכות בהגמוניה על האחרות. אנו שותפים לראייה זו שמשמעותה כבוד מוחלט של העצמאות, הריבונות והשלמות הטריטוריאלית של כל מדינה ומדינה בכל מקום אחר.

76. A. L. Easternman to Abba Eban, London, March 1966, confidential, א"מ, משרד החוץ,

4027/6

77. טיוטת המכתב המלווה במזכר של מרכזי גזית מ־8 בנובמבר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4097/4.

[...] הזמן שעבר מאז דברת בפעם הראשונה הוכיח לך כי יוזמתך על אף מהפכותה מבחינת ערבים רבים ועל אף עמידתה בסתירה דיאמטרלית עם גישתם ומחשבותיהם של מנהיגים ערבים שונים בקשר לסכסוך הערבי-ישראלי לא גרמה לרעידות אדמה פוליטיות אלא הפכה ברבות הזמן חלק אינטגרלי מהטרמינולוגיה המדינית בהקשר הפתרונות המוצעים לסכסוך.⁷⁸

שנית, היו מגעים בעניין שיתוף-פעולה כלכלי. בשיחות בין איתן למסמודי ובמפגשים של איסטרמן עם הבורגיבאים ועם מסמודי הוצגו מגוון רעיונות במטרה להגיע ליעד. עם זאת, הטוניסאים המליצו כי יישום הפרויקטים הכלכליים עם ישראל ייעשה באמצעות בעלי הון יהודים במערב. כך יבטיחו עצמן טוניסיה וישראל בפני התקפות אויביהן שיטענו שהן מגיעות להסדרים פתלתלים בינן לבין עצמן. שתיהן יפיקו תועלת כלכלית מן 'האלמנטים היהודיים המתאימים שאינם ישראליים'.⁷⁹ כמו כן, מוחמד ספאר, תעשיין טוניסאי, שימש איש הקשר הישראלי בתחום 'ההשקעות היהודיות'. נראה שספאר לא דיווח לתעשיינים ולמשקיעי ההון הטוניסאים כי ההשקעות של המשקיעים היהודים הפוטנציאליים שהוא מייצג הן בעצם בהשראה ישראלית, משום שהיה חיוני להסתיר את מעורבותה הישירה של ישראל. על-פי המקורות הישראליים שקיימו קשרים עם ספאר, מסתבר שהוא היה חבר אישי של בורגיבה ומסמודי, ולפני 1955 לחם במחתרת האנטי-קולוניאלית. הקשר בין ישראל למסמודי ולספאר נגע לתוכניות השקעה, שזכו לברכתו של בורגיבה: הקמת בית מלון במהדיה שבמזרח טוניסיה, בשותפות עם ספאר מצד אחד ועם חברה משותפת שבעלות הברון אדמונד דה-רוטשילד וישראל מצד אחר; הקמת בית מלון בטוניס העיר במסגרת אותה שותפות; השתתפות בהקמת מפעל לייצור זכוכית; השתתפות בהקמת מפעל לשמרים; ומשא-ומתן לחווה לקבלת אשראי לזמן בינוני ביוזמה ישראלית עם חברה בריטית ידועה, Charles Clore & Company, שמכרה ציוד לבתי-מלון.⁸⁰

התיירות הצטיירה גם היא כמרכיב חיוני בקשרים האלה. טוניסיה לא הסתירה את רצונה להרחיב את התיירות אליה. כבר בסוף כהונתה כשרת החוץ דחקה גולדה מאיר בשגריר ישראל בווינגטון לגייס תמיכה יהודית אמריקנית ברעיון להוסיף את טוניסיה לרשימת האטרקציות התיירותיות שבהן יבקרו חברי הקהילה היהודית בארצות-הברית. משרד החוץ פנה להרמן ואמר שאם יעלו המאמצים האלה יפה, ישראל תמצא דרך להודיע לטוניסאים שהיא יזמה את הפעילות הזאת כמחווה של רצון טוב. המגעים מאחורי הקלעים בין ישראל לטוניסיה בנושא זה צברו תאוצה מאז 1966. כמה ארגוני תיירות וקבוצות תיירים מארצות-הברית אכן הגיעו לטוניסיה בקיץ 1966, או אף לפני כן. גם איסטרמן הודיע לבורגיבה האב והבן שישראל מוכנה להציע את מיומנותיה בתחומי התיירות, וכי המגמה המתפתחת

78. שם.

79. Easterman's Conversation with Muhammad Masmoudi, London, 21 October 1966, א"מ,

משרד החוץ, 4097/4.

80. תזכיר ללא תאריך, א"מ, משרד החוץ, 4097/4.

בקרב יהודים במערב ובעיקר בקרב יהודי ארצות הברית לנסוע ברחבי העולם יכולה להשתלם כספית לתעשיית התיירות הטוניסאית.⁸¹

אחרון ברשימת המרכיבים הללו היה הסיוע לפיתוח חקלאי. כפי שציין איסטרמן בשיחותיו עם בורגיבה הבן, ישראל ידועה בתחום החקלאות המודרנית שהיא פיתחה, וכבר הקנתה את הניסיון והטכניקות שלה לכמה וכמה מדינות חדשות באפריקה. ממשלת ישראל, אמר, מוכנה ומזומנה להעמיד אותם לשירותה של טוניסיה.⁸² נושא הסיוע שהגישה ישראל מאז שנות החמישים המאוחרות למדינות המתפתחות בעולם השלישי, לכינון תשתית חקלאית מודרנית, בלט בשיחות שניהלו איתן ומסמודי.

לא ברור אילו פרויקטים, להוציא 'התיירות היהודית', יצאו אל הפועל בשלב זה. אף על-פי שאין לשלול את האפשרות שהמגעים הישראליים-טוניסאיים נמשכו עד שלהי שנות השישים וראשית שנות השבעים, בקיץ 1967 השתנה האקלים הפוליטי במזרח התיכון מן הקצה אל הקצה ומנע שיתוף-פעולה מעשי. טוניסיה חידשה בינתיים את יחסיה הדיפלומטיים עם מצרים בשל הצורך לבטא סולידריות בין-ערבית בעקבות מלחמת ששת הימים. בעיתוני המפלגה התפרסמו מאמרים שקראו לסייע למדינות ערב למחוק את התבוסה הגדולה במלחמה. חלקם עודדו את הגברת כוחו של אש"ף במאבק נגד ישראל, נוסח מלחמת ה-FLN האלג'ירי בקולוניאליזם הצרפתי. אולם גם מאמרים שהטיפו לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי בערוצים מדיניים בעיתונות הטוניסאית זכו לייצוג נאות: הם דיברו בעד תהליך מדיני ערבי שיחתור להבנה עם ישראל כדי להוכיח למדינות התומכות בה עד כמה הערבים שואפי שלום. הם ביקשו לחשוף את ישראל במערומיה כמדינה המוליכה מדינות אלו שולל בנימוקים בטחוניים חסרי שחר להצדקת השתלטותה על טריטוריה ערבית: ברגע שיפנו הערבים את פניהם לשלום תמורת ויתורים טריטוריאליים, ישראל תשיב את פניהם ריקם. כך כתב *L'Action* ב־30 באוגוסט 1967 בעת ועידת הפסגה הערבית בח'רטום:

[יש] לנצל את ההזדמנות האחרונה הזאת כדי לשפר את מצב הערבים במאבק הדיפלומטי הממשמש ובא ולהבטיח כבר עכשיו את הניצחון הסופי, משום שהבחירה בשלום פירושה שלילת הטיעון המרכזי של התעמולה הישראלית. הוויתור על הסמאות האוויליות של 'השמדת ישראל' פירושו שינוי מהותי במפת הבריתות. זניחת הקיצוניות הפשטנית פירושה התרחקות מוחלטת מן הבידוד הדיפלומטי, וכך גם ישבעו נחת אלו התומכים בנו ביותר: המדינות הסוציאליסטיות הבלתי-מזדהות והמדינות המוסלמיות המכירות בישראל. [...] [רק בדרכי שלום] נשכיל לעורר את הידידות, האהדה והכבוד של הכול. ישראל לא תוכל להישאר אטומה לפניות של התבונה ולזלזל בהחלטות האו"ם כפי שעשתה מאז 1947.⁸³

Laskier (above note 2), p. 100 .81

ibid. .82

Moncef Ja'afar, 'Editorial: La carte de la paix', *L'Action*, 30 August 1967 .83

הזעזועים שפקדו את העולם הערבי בעקבות מלחמת ששת הימים עוררו מחשבות רבות אצל בורגיבה. באוקטובר 1967 הוא העביר לאיסטרמן מסר באמצעות שגרירו בלונדון. במסר אמנם הפגין בורגיבה הבנה להחלטת ישראל לתקוף את מצרים, סוריה וירדן בגלל שיקולים בטחוניים, אך הוסיף כי לא יהיה פיוס במזרח התיכון כל עוד ישראל טוענת 'what we have conquered we hold'. גישה בלתי־מתפשרת מעין זו אין בה כדי לסייע למי שמבקשים, כמוהו, להשפיע על העולם הערבי שיכיר בישראל. לדעתו, אם תיוזם ישראל מדיניות אזורית גמישה ותפגין את נכונותה לשנות את גישת האף שעל שלה יהיה בכך יתרון עצום. אם תשנה ישראל את ההצהרות האלה יינתן לו משהו קונקרטי שבעזרתו הוא יוכל לקדם את מדיניותו הפייסנית. הנשיא הטוניסאי חש שאין הערכה ממשית, לא בישראל וביהדות העולם וגם לא במדינות ערב, לקריאתו לעולם הערבי להודול ממצב מלחמה באזור ולעבור לדו־קיום בשלום. בטונים העריכו כי המהות הפוליטית של דעותיו המוצהרות של בורגיבה היתה למעשה הכרה דה־פקטו בישראל, עד אשר יהיה אפשר לכונן יחסים קבועים רשמיים. לדעתו של בורגיבה, ישראל אינה תומכת בו במידה מספקת, משום שהיא סבורה שטוניסיה היא מדינה קטנה ולא עשירה ולפיכך אין להודעותיו משקל של ממש. בורגיבה סבר כי זו הערכה שגויה. באשר למדינות ערב, לטענתו הרושם שהשאירה התערבותו על העולם הערבי עמוק ממה שניתן לשער. בגלל תבוסת הערבים במלחמת ששת הימים, הצהרותיו עשויות לצבור בהדרגה משקל אצל המנהיגים הערבים ואלו 'טפטפו' אותן באופן קבוע לעמים הערביים כדרך המציאותית והמעשית היחידה ביחס כלפי ישראל שישפיע גם על רווחתם שלהם. אבל אירועי יוני 1967 ואובדן הטריטוריות הרתיצו את מנהיגי מדינות ערב מלנקוט צעדים גלויים ואמיצים. אין הם מוכנים עדיין לצאת בגלוי בהצהרות דומות לאלה של בורגיבה בגלל תבוסתם של הסורים, המצרים והירדנים וההשפלה שבאה בעקבותיה. מנהיגי העולם הערבי, כתמיד, הוסיפו להישען על ההמונים הלא־משכילים לקבלת תמיכה פוליטית מתמשכת. קל היה להם לגנות את תומכיו של בורגיבה כבוגדים בעניין הערבי. לכן הוא מוסיף להיות בודד במערכה ואינו זוכה בתמיכת המנהיגים הערבים המתונים.⁸⁴

לדעת בורגיבה, מאחר שלא נותרו לו הרבה אפשרויות וכדי שלא לסכן את מדיניותו כולה על־ידי נקיטת צעדים טרם זמנם, הוא נאלץ לשקול בזהירות מרבית כל הצעה להמשך המגעים עם ישראל בעתיד הנראה לעין. בד בבד האמין בורגיבה כי למען איחוי הקרעים בעולם הערבי נאצר חייב להתפטר מתפקידו, אף־על־פי שהיה משוכנע כי מצרים לא רצתה במלחמה הזאת. בריאיון שהעניק ל־*Le Figaro* בראשית אוקטובר 1967 אמר כי הפגנת השרירים של קהיר מול ישראל במאי 1967 אכן יכלה להניב לנאצר ניצחון פוליטי, בעידן שקרנו של הנשיא המצרי נמצאה בירידה, לולא ההחלטה לאסור על אוניות נושאות דגל ישראלי או מובילות לישראל חומרים אסטרטגיים לעבור במצרי טיראן. סגירת המצרים

84. Easterman's Report on Meeting with Tunisia's Ambassador to Britain, 27 October 1967. 4097/4. (עותק הועבר למאיר עמית ונחום אדמוני מ'המוסד'), א"מ, משרד החוץ, 4/4097.

הובילה למלחמה והעלתה את נאצר על מסלול התרסקות. שגיאה נוספת של המנהיגות הערבית, לדעת בורגיבה, הפעם בעקבות המלחמה, מקורה בעמדות הנוקשות שהתקבלו בוועידת הפסגה בח'רטום שהתכנסה בין 23 באוגוסט ל-3 בספטמבר 1967. במקום להציג את הסמאות 'לא לשלום', 'לא למשא־ומתן עם ישראל', 'לא להכרה בישראל' – הם יכלו לשלוף את 'קלף השלום' ואז לא היו משחקים לידיה של ישראל שהשכילה להציג את הערבים כסרבני פיוס ובכך חיוקה את אחיזתה באדמות הכבושות.⁸⁵

אולם בניגוד לתחזיותיו של בורגיבה, נאצר הצליח לשרוד כנשיא מצרים עד מותו בספטמבר 1970. ישראל אמנם הוסיפה לנסות לקיים מגעים עם הטוניסאים בערוצים שונים, אך היא כבר לא ראתה בבורגיבה גורם חשוב שניתן להפעילו בנושא הסכסוך הערבי־ישראלי, משום שבדידותו בעולם הערבי גדלה ואפסו האפשרויות שיוכיל קואליציה אנטי־נאצריסטית ואנטי־סורית רחבה ככל האפשר אחרי 1967. חרף ההתלהבות הראשונית מיוזמות השלום של בורגיבה בשנים 1965-1966, ישראל ויהודי התפוצות במערב, כמו גם הגרמנים, האמריקנים, הצרפתים והבנק העולמי, לא מיהרו להעניק לבורגיבה את האשראי הפיננסי שנדרש להשיק את 'תוכנית הפיתוח הארבע שנתית' במישור הכלכלי, החקלאי, התיירותי, והתעשייתי, בסך 500 מיליון דולר.⁸⁶ משרד החוץ הישראלי קיבל דיווחים מפורטים מהצרפתים שלמרות יציבותו של השלטון הטוניסאי, בורגיבה החל להתרחק מניהול ענייני המדינה ושקע בחלומות גדלות. מצב בריאותו התערער ועייפותו ניכרה במעשיו ובצמצום לוח הזמנים שלו; חלק ניכר מסמכויותיו בתחום הכלכלי הועברו לאחמד בן־סלאח, האישיות בעלת ההשפעה הרבה ביותר בטוניסיה.⁸⁷ יש להוסיף ולומר כי בורגיבה כבר לא היה המדינאי הערבי היחיד שדגל בפתרון של שלום ודו־קיום. ב־1968 החל חוסין מלך ירדן לאמץ קו מדיני התומך בגלוי בדו־קיום. היוזמות המדיניות מאז נובמבר 1967 ליישם את החלטת האו"ם 242, הקוראת לפינויים של כוחות צה"ל מהשטחים הכבושים תמורת שלום צודק ובר־קיימא בין ישראל לעולם הערבי והכרה בריבונות ישראל, אמנם נכשלו בטווח הקצר; אך ההחלטה הסירה כמעט כל אפשרות לפתוח במשא־ומתן ברוח תוכנית החלוקה של שנת 1947, כפי שהציע בורגיבה, והגבירה את הפוטנציאל לדיאלוג ישיר במזרח התיכון על בסיס מציאותי יותר. לבסוף, אף שהפגין רגשי אהדה לפייסל מלך סעודיה במאבקו נגד נאצר והוסיף להחרים את הליגה הערבית ומוסדותיה, בורגיבה הצטייר בישראל, החל ב־1969, כמי שאימץ עמדה הרפתקנית התומכת במאבקו של הארגון הפלסטיני 'אל־פתח' נגד ישראל.⁸⁸

בפגישה שהתקיימה בין איסטרמן לבורגיבה בז'נווה ב־2 במרס 1968, ושתואמה מראש עם שר החוץ אבא אבן, מתה נשיא טוניסיה ביקורת קשה על ישראל משום שסבר כי

85. Yves Cuau, 'Interview avec Bourguiba', *Le Figaro*, 7-8 October 1967.

86. שמשון ארד (שגריר ישראל בהאג), ליעל ורד (מנהלת המחלקה למזרח תיכון), שמור, 31 בינואר 1969,

א"מ, משרד החוץ, 4193/29.

87. אריה לוינ (שגרירות ישראל בפריס) למחלקת מזרח תיכון, למחלקת החקר ולימוסד', 29 ביולי 1969,

סודי, א"מ, משרד החוץ, 1701/6.

88. שם.

לאחרונה היא נוטה להישען על נאצר כדמות הערבית העיקרית שעמה יהיה אפשר לשאת ולתת על שלום. לדעתו, צעד שגוי זה יש בו כדי לשרת ולחזק את מעמדו המידרדר של נשיא מצרים, ולהחליש את ההתנגדות העממית והפוליטית הנרקמת נגדו. הוא סבר שנאצר אינו מסוגל לספק את הסחורה, משום שבאופיו הוא חסר מצפון ולא ניתן לסמוך עליו. גם אם ילאות לשאת ולתת על שלום ברוח החלטת האו"ם 242, הוא לא יוכל לקיים את הבטחותיו. אין ספק שנאצר ינסה לסובב את ישראל בכחש ויתכחש לכל הסכם לאחר שיחתום עליו, וכאשר זה יתאים למטרותיו. נוסף על כך, הוא גם יבגוד בעולם הערבי, כפי שעשה לא פעם בעבר. בורגיבה תקף את המלך חוסיין על שקשר את גורלו עם הנשיא המצרי כחלק ממאמציהם המשותפים להחזיר לעצמם את האדמות הכבושות. הוא סיפר לאיטרמן שבשיחותיו עם המלך השמיע באוזניו את הערכתו שאם ימשיך חוסיין להניח לעצמו להיגרר אחרי נאצר ובעלי-בריתו, ישקע בצרות גדולות יותר מבית ומחוץ כאחד. בורגיבה אף הזהיר את חוסיין שאם ייכנע ללחצי נאצר ועצותיו, שלא לכרות ברית שלום עם ישראל, הוא יסכן לא רק את מעמדו ואת עתיד מדינתו אלא יבודד עצמו ממדינות ערב המתונות ומדעת הקהל בארצות אלו, אשר כבר נמאסו עליה ההרפתקאות הצבאיות הרות-האסון של המשטר המצרי.⁸⁹

כפי שלא היסס לומר דברים בוטים על ישראל ועל ירדן ביחסן אל נאצר, כן גם לא חסך את שבט הביקורת שלו ממנהיגי העולם המערבי. הוא טען, בהאשימו אותם, שראיתם את נאצר כפרטנר למשא-ומתן עם ישראל היא שגיאה חמורה, וכי הזרמת הסיוע הפיננסי לארצו מארצות-הברית ואירופה, שנעשתה מתוך ראייה זו, היתה מעשה טירוף. מסקנתו היחידה היתה שהמשימה להחליף את נאצר בכוחות חדשים חיונית וחייבת להתבצע מהר ככל האפשר. רק כוחות חדשים ומתונים יותר יהיו מוכנים ומסוגלים יותר, ואף כנים יותר – בהתייחסותם לאינטרסים המצריים – להסכים לשאת ולתת עם ישראל. שנאת בורגיבה לנאצר היתה כה עזה עד שהאמין כי עדיף לגנוז כל יוזמת שלום ישראלית-ערבית ולא להשתית על מגעים עם מצרים. בדומה לישראל, בורגיבה הביע דאגה עמוקה מהתעצמות ההשפעה הסובייטית במזרח הים התיכון, שאפשר אותה במידה לא מבוטלת שיתוף-הפעולה בין ברית-המועצות למצרים. עם זאת, הוא האמין כי תהליך נפילתו של נאצר ישכנע את הסובייטים להפנות לו עורף ללא היסוס. הוא סבר שהסובייטים רְאליסטים ואינם נוטים לתמוך במשטרים חלשים, מטים ליפול.⁹⁰

אפילוג ודברי סיכום

היעדרותו של נשיא טוניסיה מן ההלוויה של נאצר בספטמבר 1970 המחישה שהסלידה הבורגיבאית מההנהגה המצרית נותרה בעינה. הפמליה הטוניסאית שהשתתפה בהלוויה היתה

89. דוח איטרמן, ינואר, 2 במרס 1968, א"מ, משרד החוץ, 4193/27.

90. שם.

מצומצמת בהשוואה לפמליות של המנהיגים הערבים האחרים. היו בה ראש הממשלה אל-באהי אל-לאדע'ים, אשת הנשיא סילה בורגיבה, ושר החוץ מוחמד מסמודי. גם באיגרת התנחומים לאנואר אל-סאדאת חסך בורגיבה במילים. הוא הביע את צערו על מות 'האח' והקדיש שורה אחת להשתתפות העם הטוניסאי באבלו הכבד של העם המצרי.⁹¹

בחודשים מאי-ספטמבר 1973 חידש בורגיבה את קריאתו לפיוס ערבי-ישראלי על בסיס החלטות האו"ם, ורמז שלא ישלול פגישה עם 'אישיות ישראלית שמכותית' לדון בסוגיה זו. בראשית יולי 1973 הכריז שאין זכות קיום לממלכת ירדן, וקרא לפסגה ערבית שתדון בכינון מדינה פלסטינית על אדמתה. עמדתו היתה כי 'אין שום דבר בהיסטוריה הקרוי מזרח ירדן. ירדן הוא שם של נהר בלבד. עם כל ההערכה שלי למלך חוסין, אני טוען שמזרח ירדן היא ישות מלאכותית'.⁹² לקראת סוף אותו חודש הציע למדינות ערב להכיר בישראל ומתח ביקורת על ה'מקסימליסטים' המסרבים להודות בקיומה, ועל-ידי-כך מכרסמים במעמדו של העם הפלסטיני. הערבים חייבים להבין כי ליהודים הוענקה מולדת בתוקף החלטה בין-לאומית. בה בעת תקף בורגיבה את ממשלת גולדה מאיר שהתנגדה למדינה פלסטינית 'מגבול ישראל ב-1947 ועד רבת-עמון'.⁹³

עם פרוץ מלחמת אוקטובר 1973 תמך בורגיבה במתקפה המצרית-סורית על ישראל, וכאשר שיגר מדינות ערב לחזית את חילות המתנדבים, שלח גם הוא לוחמים טוניסאים ונפגש אתם ערב צאתם למזרח התיכון לעודדם. בעת ובעונה אחת שלח לנשיא ארצות-הברית איגרת ובה מחאה על הסיוע המסיבי שהעניקה וושינגטון לישראל בעיצומה של המלחמה, מהלך שעלול לפגוע לדעתו באינטרסים האמריקניים באזור.⁹⁴

בפסגה הערבית שהתקיימה באוקטובר 1974 ברבאט נוצרה מציאות חדשה בעולם הערבי. בהחלטותיה נקבע כי אש"ף הוא הנציג הלגיטימי היחיד של העם הפלסטיני ונתקבל הנוסח בדבר זכותו של העם הפלסטיני להקים שלטון עצמאי בהנהגת אש"ף בכל חלקי פלסטין שישוחררו. הוסכם במפורש כי שטחי ארץ-ישראל שנכבשו ב-1967 צריכים לעבור לרשות הפלסטינים להקמת מדינה פלסטינית ולא להיות כפופים לירדן. בעקבות הפסגה תמך בורגיבה תמיכה מלאה במאמץ לגמד את המלך חוסין ולחזק את אש"ף על חשבוננו, ובכך הרחיק לכת מכל יוזמותיהם של המנהיגים הערבים האחרים, לרבות נשיא אלג'יריה, הווארי בומדיין.

אף-על-פי שהעדיף את 'הייחודיות המדינית' (state particularism) על פני התוכניות הפאן-ערביות, בורגיבה 'פלירטט', מאז 1970, זמן-מה עם מועמר קדאפי בנוגע לאיחוד טוניסאי-לובי. ב-1976 הטיח שוב באוזני המנהיגים הערבים ואש"ף את הצורך לקבל את

91. *La Presse de Tunisie*, 28-29 September 1970.

92. אל-נהאר (ביירות), 6 ביולי 1973.

93. בורגיבה: העם הפלסטיני עלול להיעלם כליל, 'הארץ', 29 ביולי 1973. מאמר באותו נושא ראו: *L'Action*, 8 December 1974.

94. 'Bourguiba a fait entendre haut et claire la voix de la Tunisie', *L'Action*, 22 October 1974.

ההחלטות שהחליט האו"ם לפני 1949. יוזמת השלום המצרית-ישראלית מאז נובמבר 1977, שבוצעה חלקית דווקא בתיווכו של המלך חסן ממוקו, קברה אחת ולתמיד את ההצעות הללו. בשנות השמונים הפגין בורגיבה סולידריות רבה עם אש"ף, והאירוניה היא שב-1982 אפשר לגוף הזה למקם את משרדיו בטוניס לאחר גירושו מלבנון – דבר שהוביל ב-1985 וב-1988 לפעולות תגמול צבאיות של ישראל בשטחה של טוניסיה. אירוניים לא פחות היו צעדי בורגיבה ב-1979, כשהסכים שמוסדות הליגה הערבית, שהיתה שנואה עליו כליכך, יועברו מקהיר לטוניס כאשר רוב המדינות הערביות בודדו את מצרים לאחר התימת הסכם השלום עם ישראל. אמנם הדבר לא שלל שיחות חשאיות בין ישראל לטוניסיה בשנות השבעים והשמונים, אבל גם אם התקיימו, הן לא הניבו פירות של ממש. המדיניות האנטי-אסלאמית של בורגיבה הסתיימה בהפיכת החצר של זין אל-עבידין בן-עלי (Zayn Al-Abidine Ben-Ali) ב-7 בנובמבר 1987. בעקבות הסכמי אוסלו אימץ בן-עלי את הקו המדיני המרוקני ופתח משרד אינטרסים בתל-אביב, ואפשר לישראל לפתוח משרד כזה בטוניס. ב-1997 הוחזר ראש משרד האינטרסים הטוניסאי הביתה במחאה על מדיניותו המזרח-תיכונית של ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו. אולם נציג חדש, טארק אל-עווז, נשלח לתל-אביב בעקבות הבחירות שנערכו ב-1999 בישראל. בינתיים נסגר שוב משרד האינטרסים של טוניסיה כאקט של סולידריות עם הפלסטינים בפרוץ האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000. בורגיבה עצמו נשאר במעצר בית מ-1987 ועד פטירתו באפריל 2000, והוא בן 97 שנה.

במאי 2000, ככנס על יהודי טוניסיה ויחסי ישראל-טוניסיה שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן, ציין השר לפיתוח אזורי שמעון פרס כי באמצע שנות השישים שימשה טוניסיה 'אם פונדקאית' לרעיון הדו-קיום הערבי-ישראלי, משום שבעולם הערבי עדיין לא היו הכוחות הדרושים המסוגלים להביא את הרעיון הזה למימושו. כפי שראינו, ברור לגמרי שמאחורי יוזמת הדו-קיום הבורגיבאית הסתתרו מניעים אינטרסטיים, אפילו ציניים. כל עוד האמין בורגיבה שהמערב, ישראל, או היהודים בעולם המערבי יהיו חוליה מקשרת בשרדוג תדמיתו כמנהיג פרגמטי מתון, ויסייעו בסלילת דרכו להשגת תמיכה כלכלית מערבית לפיתוח ארצו, הוא הוסיף לשווק את יוזמתו לשלום ישראלי-ערבי. אך כאשר התברר לו כי חל כרסום במעמדו והוא נשאר בודד בזירה הבין-ערבית, אותת בורגיבה על כוונתו לסגת מתמיכתו בשלום מזרח-תיכוני. כאמור, מאז שנות השבעים נטש בורגיבה את יוזמתו לגמרי, הגביר את תמיכתו באש"ף, וסייע בהעמקת בדידותה של מצרים בעקבות יוזמת סאדאת-בגין. לעומת זאת, אין צל של ספק שבהצהרותיו ביריחו ב-1965, בנאומיו, ובראיונות שהעניק לעיתונאים מאז, פתח בורגיבה סדק בפרספקטיבה הערבית, וכך נוצר תקדים שאפשר למנהיגים ערבים בשנים מאוחרות יותר לדון ביתר חופשיות בסוגיה ששמה ישראל. לכן, בפרספקטיבה של למעלה משלושים וחמש שנים מאז, הצהרות הפיוס לא הפכו לקרויוז חסר-משמעות.⁹⁵

אם ניתן לייחס ציניות מסוימת לחלק מכוונותיו של בורגיבה, מן הראוי לציין שגם

Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, pp. 81, 276, 282 .95

בין בורגיזם לנאצריזם

ישראל נהגה בציניות כלפיו. ההתלהבות מהנשיא הטוניסאי לא תמיד נבעה מן השיקול שמנהיגי טוניסיה יהיו לחיל החלוץ בניסיון לפתור את בעיית הסכסוך הערבי-ישראלי. ייתכן שאישים מסוימים, כגון שר החוץ אבא אבן, אכן ראו בבורגיבה גורם חיובי בפתרון הבעיה. אולם במסד הפוליטי והדיפלומטי הישראלי ראו בו רבים קטליזטור שיאגד סביבו מנהיגים ערבים נוספים נגד השאיפות הפאן-ערביות של מצרים ושל המשטרים הרדיקליים בדמשק, בבגדד ובאלג'יר, ויסייע בנטרול כוחם. בדומה למצב בעולם הערבי, לפני מלחמת ששת הימים לא חשבו מעצבי המדיניות בישראל ברצינות במושגים של שלום כולל ומהיר או על פתרון הבעיה הפלסטינית הסבוכה. הם, כמו בורגיבה, ידעו כי הסכסוך במזרח התיכון עמוק ובלתי-פתיר בטווח הנראה לעין.